

Aletta Jacobs en het vrouwenkiesrecht

Inleiding

De geschiedenis van het vrouwenkiesrecht is onverbrekkelijk verbonden met de naam van Aletta Jacobs. In het voorwoord bij haar *Herinneringen* schrijft prof. mr dr J. (Jacques) Oppenheim, gewezen hoogleraar staats- en administratief recht aan de Rijksuniversiteit Groningen en Leiden, lid van de Raad van State, en neef van Aletta Jacobs:

'In den langen bangen strijd voor het algemeen kiesrecht der vrouw hier te lande, heeft dr. Jacobs het leeuwenaandeel gehad en haar wilskracht is het vooral geweest die de vrouw het stembiljet in handen heeft gegeven.¹

Zij is de eerste vrouw in Nederland die als arts is afgestudeerd en gepromoveerd, en wel aan de Rijksuniversiteit Groningen². Tijdens haar leven en werk stuitte zij op allerlei belemmeringen om zich, net als de man, vrijelijk te ontplooien en een onafhankelijk bestaan op te bouwen. Zo kwam zij ertoe om uiteindelijk haar artspraktijk vaarwel te zeggen en zich met niet aflatende ijver in te zetten voor verbetering van de positie van de vrouw, onder meer door de verwezenlijking van het algemeen kiesrecht voor vrouwen in Nederland.

In haar rijke leven heeft zij zich niet tot deze strijd beperkt, maar zette zij zich ook in voor andere zaken. Zo introduceerde zij het pessarium occlusivum als middel om ongewenste zwangerschap tegen te gaan en was ze betrokken bij de oprichting van de Nieuw Malthusiaansche Bond in Nederland. Ook bond ze de strijd aan tegen de reglementering van de prostitutie. Ze gaf voorlichting over hygiëne om kindersterfte en ziekte tegen te gaan, voerde actie om winkelmeisjes gedurende werktijd te laten zitten, omdat het langdurig staan bij hen medische afwijkingen veroorzaakte. In 1915, terwijl de Eerste Wereldoorlog in alle hevigheid woedde, kreeg ze het voor elkaar om in Nederland een internationale vrouwenvredesconferentie te organiseren waaraan vrouwen uit alle oorlogvoerende landen deelnamen en waaruit de Women's International League for Peace and Freedom (WILPF)

1 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, Oorspronkelijke uitgave Amsterdam, 1924, Sun reprint, Nijmegen, 1978, Voorwoord.

2 Veel kennis heb ik geput uit de omvattende biografie van Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid, Aletta Jacobs 1854-1929*, Amsterdam 2005, hier: 53 e.v., alsmede uit: Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap, vrouwelijke studenten en docenten aan de rijksuniversiteit Groningen 1871-1919*, Groningse Historische Reeks, nr 16, Assen 1998, hier: 40 e.v.

is voortgekomen.³

In dit artikel beperk ik mij tot haar invloed op de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Een hommage aan deze bijzondere vrouw, honderd jaar na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, waarbij tevens de belemmeringen voor het vrouwenkiesrecht uit de grondwet zijn geschrapt, is dan ook op zijn plaats. Hieronder volgt eerst een korte historische terugblik op de ontwikkeling van het kiesstelsel in Nederland, alvorens wij ingaan op de strijd voor het vrouwenkiesrecht en de rol van Aletta Jacobs daarbij.

De grondwet van 1814

Na een periode van Franse overheersing waarbij Nederland uiteindelijk ingelijfd werd bij het Franse keizerrijk onder Napoleon Bonaparte, herrees ons land in 1813 als een zelfstandige, gedecentraliseerde eenheidsstaat, een constitutionele monarchie met een soeverein vorst, later koning, aan het hoofd. Willem I nam de regering op zich 'onder de waarborging eener wijze constitutie welke Uwe Vrijheid tegen volgende mogelijke misbruiken verzekert', zo beloofde hij tijdens zijn inhuldiging in Amsterdam eind 1813 aan het Nederlandse volk. Die grondwet kwam er in 1814. Een ingewikkeld systeem van lokaal en provinciaal standenkiesrecht maakte dat slechts een zeer beperkt aantal mannen het kiesrecht bezat en/of gekozen kon worden. Provinciale Staten kozen de leden van de Staten-Generaal die blijkens de grondwet van 1814 uit slechts één Kamer bestond. Van vrouwenkiesrecht, laat staan van algemeen kiesrecht, was geen sprake.

De grondwet van 1815

De grondwet van 1814 moest in 1815 alweer worden herzien in verband met de versmelting van Nederland en België tot één koninkrijk. In 1815 werd aan de bestaande Kamer die volgens het systeem van 1814 door de Staten der Provinciën werd gekozen, een nieuwe Kamer toegevoegd, die de naam van Eerste Kamer zou dragen. De leden werden door de koning voor het leven benoemd en gekozen uit 'hen die door diensten aan den Staat bewezen, door hunne geboorte of gegoedheid onder de aanzienlijksten van den lande behooren'. De reeds in de grondwet van 1814 ingestelde Kamer zou verder als Tweede Kamer door het leven gaan.

3 Inge de Wilde, 'Aletta Jacobs als grand old lady', in: *Hollands Maandblad*, jrg. 1989 (494-505). In 1915 heette de organisatie Internationaal Comité van Vrouwen voor Duurzamen Vrede. In 1919 werd in Zürich de naam gewijzigd.

De grondwet van 1840

In 1830 scheidden de Belgen zich weer van Nederland af, waardoor Koning Willem I de helft van zijn pas verworven koninkrijk verloor. Het zou tot 1840 duren voordat de grondwet aan deze nieuwe feitelijke toestand werd aangepast.

Behalve een halvering van het aantal leden in beide Kamers bracht de grondwet van 1840 inhoudelijk geen verandering in het kiesstelsel. Wel werd de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid grondwettelijk vastgelegd (art. 75 GW 1840), als gevolg waarvan voortaan alle Koninklijke Besluiten moesten worden medeondertekend (contraseign) door een of meer ministers (art. 76 GW 1840).

De grondwet van 1848

Evenals aan het einde van de achttiende eeuw en in 1830, was er in 1848 opnieuw sprake van een revolutionaire toestand in Frankrijk, in een aantal Duitse staten en Zuid-Europa: zij maakte de in 1840 aangetreden Koning Willem II naar eigen zeggen, in één nacht van 'très conservatif', tot 'très libéral'⁴. Willem II vreesde voor het verlies van het restant van zijn koninkrijk als hij niet onmiddellijk vèrgaande hervormingen zou toestaan. Buiten zijn ministers om benoemde hij een commissie onder voorzitterschap van mr J.R.Thorbecke, toen hoogleraar te Leiden, die een grondwetsherziening moest voorbereiden. Binnen een paar weken lag er een nieuw voorstel ter aanbieding aan de Koning gereed.⁵

Nadat de regering in de voorstellen van de Commissie-Thorbecke nog wijzigingen had aangebracht, werden deze bij de Tweede Kamer ingediend en op 19 augustus 1848 door haar aanvaard. Op 11 oktober 1848 stemde ook de Eerste Kamer daarmee in. De benoeming van een aantal nieuwe senatoren, voorafgaande aan de uiteindelijke stemming, alsmede de druk die Koning Willem II op de leden der Eerste Kamer uitoefende, zullen daaraan niet geheel vreemd zijn geweest.⁶ Gefluisterd werd ook dat Willem II zelf onder

4 Jeroen van Zanten, *Koning Willem II, 1792-1849*, Amsterdam 2013, 554.

5 In 1839 had Thorbecke zijn *Aanteekening op de Grondwet*, (Amsterdam 1839) gepubliceerd, zijn eerste bijdrage aan het publieke debat tot wijziging van de grondwet van 1815, waarvan binnen enkele maanden een kleine 1.000 exemplaren waren verkocht. In 1840 publiceerde hij zijn *Proeve van herziening der Grondwet volgens de Aanteekening* (Leyden, 1840). Als lid van de dubbele Tweede Kamer die over de grondwetsherzieningvoorstellen van 1840 moest beslissen, stemde hij tegen alle voorstellen die van regeringswege waren ingediend 'wegens ongenoegzaamheid'. In 1844 diende hij samen met 8 andere Kamerleden een voorstel tot grondwetsherziening in, het zgn. 'Voorstel der Negenmannen', dat uiteindelijk echter niet in behandeling is genomen. Hij had dus al enige jaren voorwerk verricht en wist precies welke herzieningen hij doorgevoerd wilde zien.

6 G.A.M. Beekelaar, 'Tussen twee revolutiejaren, de Eerste Kamer van 1830 tot 1848', in: A. Postma (red.): *Aan deze zijde van het Binnenhof*, Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de eerste Kamer der Staten-Generaal, 's-Gravenhage 1990, 128 e.v.

druk van afpersers gedwongen werd de voorstellen zo snel mogelijk door de Kamers te loodsen.⁷ De grondwet van 1848 zou in 1887 pas weer gewijzigd worden.

De grondwetsherziening van 1848 betekende een forse inperking van de macht van de Koning ten gunste van zijn ministers en van de Staten-Generaal. Hoewel er van algemeen kiesrecht, laat staan van vrouwenkiesrecht nog geen sprake was, opende zij toch de mogelijkheid tot een begin van democratisering van de volksvertegenwoordiging. De Tweede Kamerleden werden namelijk voor het eerst rechtstreeks gekozen (actief kiesrecht) via een districtenstelsel door meerderjarige Nederlanders die in het volle genot van hun burgerlijke en burgerschapsrechten waren en aangeslagen werden in de belastingen van een bepaalde hoogte (censuskiesrecht).

Om tot lid van de Tweede Kamer te kunnen worden gekozen (passief kiesrecht) moest men Nederlander zijn, minimaal 30 jaar oud en eveneens in het volle genot van zijn burgerlijke en burgerschapsrechten. Ook de leden van Provinciale Staten en gemeenteraden werden volgens het censuskiesrecht gekozen.

Hiermee was het standenkiezrecht afgeschaft en hoewel het aantal kiesgerechtigden nog steeds beperkt was, kon in beginsel eenieder die aangeslagen werd voor een bepaalde som in de directe belastingen het kiesrecht verkrijgen.

Thorbecke had in 1844 reeds voorzien dat het loslaten van het standenkiezrecht uiteindelijk zou leiden tot algemeen kiesrecht:

'Dat het beginsel van *algemeen* stemrecht in de Staatsgeschiedenis onzer eeuw ligt, schijnt even onmiskenbaar als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze, tracht te verwezenlijken. Het is juist wat dezen tijd van den vorige onderscheidt. Bijzondere personen zijn tevens en van zelfs publieke personen, regerende tevens en geregeerd, onderdanen tevens en wetgevers, op grond niet van bijzondere hoedanigheden, maar van hunne algemeene betrekking tot het geheel.'⁸

Aan kiesrecht voor vrouwen zal ook Thorbecke overigens niet hebben gedacht.

De kieswet van 1850 stelde nadere regels ter uitvoering van de artikelen 76 e.v. GW 1848. Noch de grondwet van 1848 noch de kieswet van 1850 sloot met zoveel woorden het kiesrecht voor vrouwen uit. De bepalingen waren, zouden wij nu zeggen, genderneutraal geformuleerd. Ik kom hierop nog terug.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kregen vrouwen toegang tot de universiteit. Voor zover zij vervolgens zelfstandig een beroep uitoefenden, werden ook zij aangeslagen in de belastingen. Een van de eersten was Aletta Jacobs.

⁷ Jeroen van Zanten, *Koning Willem II*, 545 e.v.

⁸ J.R. Thorbecke, 'Over het hedendaagsche staatsburgerschap', in: *Historische schetsen*, 2e druk, (voor het eerst gepubliceerd in 1844), 's-Gravenhage 1872, 92.

Aletta Jacobs, afkomst en jeugd

Aletta Jacobs (1854-1929) was het achtste kind uit een gezin van elf, zes jongens en vijf meisjes. Haar ouders waren Abraham Jacobs (1817-1881) en Anna de Jongh (1817-1887). Als zestienjarige jongeling begon vader Abraham Jacobs als chirurgijnsleerling een opleiding tot 'heel- en vroedmeester voor het land'. Heelkundigen die, zoals hij, niet aan een universiteit hadden gestudeerd vormden de 'tweede geneeskundige stand' en oefenden meestal hun praktijk uit op het platteland. Zo ook Abraham Jacobs. Hij vestigde zich in Kielwindeweer, een dorp op het Groninger platteland in de buurt van Hoogezand en Sappemeer en zette aldaar een praktijk op. In 1843 verhuisde het gezin naar Sappemeer.⁹

Abraham behoorde tot de notabelen van de gemeente en vervulde enige belangrijke functies in de plaatselijke en provinciale Joodse gemeenschap. Hij voedde zijn kinderen echter niet op in de streng Joodse traditie, maar behoorde tot de liberaal gezinde Joodse groepering. Eén van zijn zoons zou vernoemd worden naar de liberale voorman Johan Rudolf Thorbecke, die wij hierboven reeds hebben leren kennen als de voorzitter van de grondwetsherzieningscommissie van 1848.

De oudste zoon, Israel (1842-1895), later Julius Karel geheten, promoveerde in 1868 als arts en was daarmee de eerste echte academicus in het gezin. Evenals haar vader zou deze broer een lichtend voorbeeld zijn voor Aletta.

De tweede zoon, Simon (Sam) (1843-1899) werkte zich op tot apotheker. De derde, Karel (1845-1872), had een zwakke gezondheid en zou jong overlijden. Johan Rudolf (1851-1906) nam na zijn officiersopleiding in Kampen dienst in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL). Voor zijn verrichtingen in Atjeh werd hij onderscheiden en benoemd tot ridder in de Militaire Willemsorde.¹⁰

Eduard (1855-1921) en Herman (1859-1897) bezochten eerst de RHBS in Sappemeer, waarna ze eveneens de militaire opleiding in Kampen volgden. Eduard verliet het leger en zou de eerste Joodse burgemeester in Nederland worden.¹¹ Herman kwam om in de Atjehoorlog.

Voor de vijf meisjes waren er aanvankelijk weinig tot geen opleidingsmogelijkheden. Na de lagere school - leerplicht bestond nog niet - volgde de oudste dochter Marianne (1844-1901) een opleiding tot onderwijzeres, in die tijd een van de weinige beroepsopleidingen die open stond voor vrouwen.

⁹ Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 43. Volgens Aletta Jacobs trouwden haar ouders in 1840 en verhuisde het gezin pas na het derde kind naar Sappemeer. Zie: Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 1, 2. Zie ook: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 35 e.v.

¹⁰ KB d.d. 24 mei 1897, nr. 59.

¹¹ Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 47. Hij was burgemeester van Almelo.

Charlotte (1847-1916) zou, hoewel zeven jaar ouder dan Aletta, pas ná haar jongere zusje de tweede vrouwelijke academica van Nederland worden. Op 8 oktober 1877, ruim zes jaar na Aletta, werd ze ingeschreven aan de Rijksuniversiteit Groningen voor de opleiding tot apotheker. In maart 1884 vertrok ze naar Indië om aldaar in haar vak aan de slag te gaan, eerst als hulp, maar vanaf 1887 geheel zelfstandig in haar eigen 'Nederlandsche Apotheek' in Menteng. Zij zou gedurende 20 jaar de enige vrouwelijke apotheker in Indië zijn.

Aldaar zette zij zich eveneens in voor het vrouwenkiesrecht. In 1908 richtte zij in Batavia een afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht op. Ze trachtte ook het onderwijs voor Indische meisjes te verbeteren. Na haar pensioen keerde ze naar Nederland terug om naast haar zuster een actieve rol te vervullen in de beweging voor invoering van het vrouwenkiesrecht.¹² Charlotte geniet - ten onrechte - veel minder bekendheid dan haar 'meer roerige zuster' Aletta¹³.

Emma (1848-1913) heeft geen vervolgopleiding gedaan noch ooit een beroep uitgeoefend. Zij zou geestelijk enigszins gehandicapt zijn geweest. Na de dood van haar ouders zorgden de kinderen voor haar.

Frederika/Frederique (1857-1896) werd als eerste meisje als *leerling* - en dus niet, zoals Aletta, als *toehoorder* - toegelaten op de RHBS te Sappemeer, nadat haar vader toestemming daartoe had gevraagd en verkregen van J.R. Thorbecke, die toendertijd minister van binnenlandse zaken was.

Opleiding tot doctor medicinae

In haar *Herinneringen* zou Aletta Jacobs schrijven dat zijzelf als eerste meisje op de RHBS lessen volgde, terwijl zij zich voorbereidde op het examen van leerling-apotheker, als opstap naar een academische studie in de medicijnen:

'Veel van die vakken zou ik op de Rijks Hoogere Burgerschool kunnen volgen, maar die school was uitsluitend voor jongens bestemd. De directeur van die school, de Heer Renssen, vond dat echter geen bezwaar. Zijn school mocht alleen mannelijke leerlingen opnemen, maar nergens was bepaald dat meisjes niet als toehoorders mochten worden aangenomen. Met Thorbecke als minister durfde hij het gerust wagen. Zo werd ik het eerste meisje dat op de banken van een jongens H.B.S. plaatsnam.'¹⁴

Een bewijs dat zij tot de RHBS zou zijn toegelaten is niet gevonden¹⁵. Het was

¹² Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 78 e.v.

¹³ Pharmaceutisch Weekblad, 11 november 1916.

¹⁴ Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 19 e.v.

¹⁵ Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 50-51.

gebruikelijk om ook de namen van leerlingen die slechts enkele vakken volgden te noteren in het register van een school, maar wellicht is dat bij Aletta Jacobs niet gebeurd, omdat zij slechts als toehoorder enige vakken volgde. Haar jongste zuster Frederika - Aletta spreekt in haar *Herinneringen* van 'Frederique'¹⁶ - en enige andere meisjes staan, zoals gezegd, later wel genoteerd, en wel als *leerlingen* van dezelfde RHBS.

Op 27 juli 1870 slaagde Aletta Jacobs voor het leerling-apotheker examen. Het Nieuw Israëlietisch Weekblad maakte er melding van:

'Voorals ook omdat zij de eerste dame onder onze geloofsgenooten hier te lande is, die zich aan de pharmaceutische wetenschappen gewijd heeft; en is het gerucht waar, dat zij zich verder op de beoefening dier wetenschap blijft toeleggen, dan voorspelt dit, bij den gunstigen aanleg dezer nog zoo jeugdige dame, iets waarlijk goeds.'¹⁷

Aletta Jacobs was toen 16 jaar!

Op 22 maart 1871 schreef zij vervolgens Thorbecke een brief, waarin zij hem mededeelde dat zij het examen van leerling-apotheker in 1870 met goed gevolg had afgelegd en thans medicijnen wilde gaan studeren. Zij vroeg de minister haar ontheffing te verlenen van het admmissie-examen en van de verplichting om de colleges Grieks, Latijn en logica te volgen. Thorbecke beantwoordde haar brief op 27 maart 1871 met een schrijven aan Aletta's vader, waarin hij stelde:

'Van uwe dochter ontving ik het verzoek om dispensatie van het zoogenaamd admmissie-examen en van het litterarische gedeelte harer studiën; voorts zoo noodig om vergunning van de academische lessen te Groningen te mogen bijwonen. Het volgen dier lessen door eene vrouw zou naar het schijnt de eerste proef van dien aard te lande wezen. Indien gij, ook bij nadere overweging, geen bezwaar ziet uwe dochter aan het akademisch onderwijs te laten deelnemen, zal de proef bij mij geene bedenking ontmoeten.

Dispensatie van het admmissie-examen en van het verder verzochte komt eerst te pas wanneer het propaedeutisch examen wordt afgelegd. Tegen dien tijd zou uwe dochter zich nader kunnen aanmelden.'¹⁸

Aletta Jacobs las hieruit dat zij, in tegenstelling tot haar mannelijke studenten, een soort van 'proefjaar' had opgelegd gekregen van Thorbecke, maar dat is onjuist. Als *toehoorder*

16 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 25.

17 Geciteerd bij: Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 49. Zie ook: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 64.

18 Geciteerd bij: Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 56. Zie ook: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 70 e.v.

kon men ook zonder vooropleiding universitaire colleges volgen. Thorbecke behoefde voor het *volgen van colleges* dus geen toestemming te geven. Voor het *afleggen van examens* ten behoeve van een studie in de medicijnen was het echter nodig om een gymnasiumdiploma of een diploma van de Latijnse school op zak te hebben, dan wel om het admissie-examen af te leggen. Het getuigschrift of diploma hoefde echter pas getoond te worden bij het afleggen van het eerste examen, de propaedeuse.

'Zowel van het admissie-examen (...) als van de verplichting om de colleges klassieke talen en logica bij te wonen (...) hebben Ministers van Binnenlandse Zaken vanaf 1853 regelmatig vrijstelling gegeven aan aankomende medische studenten en studenten in de wis- en natuurkunde. Aanvankelijk gebeurde dat aan officieren, militair geneeskundigen en leraren, maar toen in 1863 bij Wet op het Middelbaar Onderwijs de vijfjarige HBS was gecreëerd, werd ook aan abiturienten van deze school, die medicijnen of wiskunde en natuurwetenschappen wilden gaan studeren, eveneens met regelmaat vrijstelling verleend. Ook door Thorbecke, die in januari 1871 voor de derde maal Minister van Binnenlandse Zaken was geworden.'¹⁹

In november 1871 maakte de Tweede Kamer, naar aanleiding van een klacht van de senaat van de Groningse Universiteit, bezwaar tegen de aanwezigheid van meisjes op jongensscholen.²⁰ Thorbecke zelf had zich eerder voorstander betoond van speciale meisjesscholen. Hij was echter van oordeel dat niet de rijksoverheid, maar de gemeenten het initiatief tot de oprichting ervan moesten nemen. In Sappemeer bestond er nog geen meisjesschool. Nu er geen meisjesschool voorhanden was, zei Thorbecke 'geen redelijke grond' te kunnen bedenken om toelating van meisjes tot de RHBS te weigeren. Voor een grote toestroom van meisjes was hij niet bevreesd. Hij gaf een opsomming van de aantallen tot dan toe:

'In vier burgerscholen zijn meisjes binnengelaten. In Warffum ten getale van drie. In Sappemeer ééne voor den geheelen cursus en twee met uitzondering van eenige lessen; te Bommel eene, te Winterswijk twee voor afzonderlijke lessen. In het geheele land omstreeks een half dozijn meisjes, die de Hoogere Burgerscholen bezoeken.'²¹

In het voorjaar van 1872 vernam Aletta dat minister Thorbecke ernstig ziek was. Zij moest echter nog de nodige vrijstellingen verkrijgen om examen te kunnen doen.

'In overleg met mijn professoren deed ik haastig eenige tentamens in de vakken, van welke ik reeds voldoende kennis bezat, en zond de schriftelijke bewijzen van den goeden uitslag onmiddellijk naar

19 Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 54.

20 Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 54 e.v.

21 Geciteerd bij: Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 52.

den Minister, met het verzoek om mij de definitieve toestemming tot verdere studie niet langer te onthouden. Twee dagen na Thorbecke's dood, 5 juni 1872, ontving ik de in rouwrand vervatte toestemming. Zij was gedateerd 30 mei 1872, en in een begeleidend schrijven werd mij medegedeeld, dat het verleen van dit verlof behoord had tot 's Ministers laatste ambtsbezigheden.²²

Aletta Jacobs legde zowel haar kandidaats- als haar doctoraalexamen met goed gevolg af. Voor het eigenlijke artsexamen schreef ze zich op 2 oktober 1876 in als student in de medicijnen aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam.

De voltooiing van haar studie liep enige vertraging op door een ernstige ziekte die haar teisterde, - zij leed in haar jonge jaren regelmatig aan malaria - maar op 3 april 1878 kon zij, 24 jaar oud, haar artsdiploma in ontvangst nemen, het eerste in Nederland dat aan een vrouw werd uitgereikt. Voor die gelegenheid maakte haar vader een gedicht:

'Niet tot het dag'lijksch, huislijk leven
Voeldet g'U geroepen of verplicht,
Uw geest was op een hooger streven,
Uw oog op edeler doel gericht.

Aan aller heil U toe te wijden,
Scheen U een lot benijdenswaard,
Hiervoor te leven, werken, strijden,
Dit scheen Uw levensdoel op aard.

'k Heb aan dien zucht gehoor gegeven,
U tot de studie opgeleid,
Was U behulpzaam in uw streven
En in 't verwinnen van dien strijd.

Nu gij Uw studie hebt volbracht,
Den doctorstitel hebt verkregen,
Hebt gij door ijver, moed en kracht,
Den hoogsten trap als vrouw bestegen.

22 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 31. In zijn brief van 30 mei 1872 schreef Thorbecke: 'dat Mejuffrouw A.H. Jacobs te Sappemeer, bij het staan naar een academischen graad in de geneeskunde, worde vrijgesteld van het zoogenaamd admissie-examen en van de overlegging van het bewijs, dat zij hare lessen over de latijnsche en grieksche letterkunde met vrucht heeft gehouden, bedoeld bij art. 93, no. 2 van het Koninklijk Besluit van 2 augustus 1815 no 14.'

Treedt op nu als redster van vrouw en van wicht
 Door ziekte ter neder gebogen.
 Aanvaardt uw beroep als een heilige plicht,
 Met de ernst dezer taak voor oogen.¹²³

Aletta wilde promoveren en vertrok weer naar haar ouderlijk huis om haar proefschrift te schrijven. Volgens de in 1876 ingevoerde nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs werden alleen gymnasiasten tot de promotie in de medicijnen toegelaten. In 1878/1879 profiteerde zij van een overgangsbepaling volgens welke men tot twee jaar na de inwerkingtreding der wet (op 1 oktober 1877) kon promoveren, ook als men niet in het bezit was van een gymnasiumdiploma, mits men vóór die datum het doctoraalexamen had afgelegd (art.121 WHO).

In augustus 1878 kreeg haar vader plotseling een attaque en raakte halfzijdig verlamd. Als kostwinner van het grote gezin had de familie de inkomsten echter hard nodig. Aletta nam op vanzelfsprekende wijze de praktijk van haar vader tijdelijk waar. Ook de patiënten ontvingen haar zonder problemen vol vertrouwen en ontzag. Hierdoor liep de promotie echter wel vertraging op.

Op 8 maart 1879, - Aletta is dan net 25 jaar! - promoveerde zij als eerste vrouw in Nederland 'in tegenwoordigheid van een talrijk publiek', zoals ze zelf schreef, na de verdediging van haar academisch proefschrift, getiteld: *Over localisatie van physiologische en pathologische verschijnselen in de groote hersenen*.²⁴ De kranten besteedden uitvoerig aandacht aan deze historische gebeurtenis. Zo schreef de Groninger Courant van 10 maart 1879:

'Zaterdag j.l. had aan de Rijks-Universiteit alhier eene promotie plaats, die in de annalen van die Stichting, als nieuw en tot dusver eenig, eene bijzondere plaats zal beslaan. Op dien dag toch werd mejuffrouw Aletta Jacobs, van Sappemeer, die in het vorige jaar reeds het staatsexamen als arts had afgelegd, bevorderd tot medicinae doctor (...) Voordat de promotor, de hooggel. Heer dr Kooyker, tot de promotie zelve overging, hield (...) de prorektor prof. van Bell eene toespraak, waarin Z.H.Gel. wees op het feit, dat de eerste vrouw in Nederland die den akademischen doctorstitel zich verwierf, dit deed aan de Groningsche universiteit, en dat de geestkracht van dezen eerste doctor feminini generis, tot spoorslag moge strekken voor de aanstaande doctoren masculini generis! Onnoodig te zeggen, dat een grooter publiek van heeren en ook dames bij de plechtigheid tegenwoordig was dan de zaal kon bevatten'.²⁵

23 Geciteerd in: Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 50. Haar vader had haar gesteund in haar verlangen om arts te worden.

24 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 54.

25 Geciteerd in: Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 54.

Niet alleen de kranten in Nederland maakten melding van haar promotie, ook internationaal werd er aandacht besteed aan de jonge promotie.

Vader Jacobs, niet meer in staat om zijn beroep nog uit te oefenen, had inmiddels besloten zijn praktijk te verkopen en met zijn gezin naar Amsterdam te verhuizen, waar Aletta, na een verblijf in het buitenland, zich als arts zou vestigen.

Na haar promotie vertrok zij voor enige tijd naar Londen, om uit te rusten en zich daar verder in de vrouwen- en kindergeneeskunde te bekwamen. Via een schriftelijke introductie van de toen voor haar nog onbekende Carel Victor Gerritsen²⁶ kwam ze in contact met een aantal vooruitstrevende Britse artsen en feministen, onder meer uit de hoek van het neomalthusianisme en de Fabian Society.

De eerste dag van haar verblijf in Londen werd ze al voorgesteld aan de toen reeds wereldberoemde schilder Alma Tadema.²⁷ Ze voelde zich onmiddellijk thuis in Londen. Haar dagen waren gevuld: 's ochtends bracht ze door in een kinders hospitaal, 's middags in een hospitaal voor vrouwen.

'En nu is het wel merkwaardig, dat, terwijl de Engelsche vrouwelijke studenten die tot de hospitalen toegelaten wilden worden, vele moeilijkheden te overwinnen hadden, voor mij de deuren terstond open gingen. De zeer enkele vrouwelijke doctoren stonden in die dagen in Engeland op zeer gespannen voet met hunne mannelijke collega's. De vakbond wenschte haar niet als leden toe te laten, uit de medische vergaderingen werden zij geweerd. Ik daarentegen mocht niet anders dan welwillendheid ondervinden.'²⁸

Zij kwam onder meer in contact met de eerste vrouwelijke doctor in Engeland, Mrs Garret Anderson en haar zuster, Mrs Millicent Fawcett, - in die tijd presidente van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht in Engeland - die goede vriendinnen van haar werden, ook al waren ze een stuk ouder dan zijzelf.

In september 1879 nam ze als enige vrouw deel aan een internationaal congres ter bevordering van de medische wetenschap in Amsterdam. Op het congres werd tijdens het feestelijk programma een 'tableau vivant' uitgebeeld dat 'de toekomst' verbeeldde. Het bleek een kopie van de 'Anatomische les' van Rembrandt te zijn, waarbij de mannenfiguren echter door vrouwen waren vervangen.

De internationale pers besteedde uitgebreid aandacht aan het congres en aan haar. Aletta legde ook daar nieuwe internationale contacten en werd al spoedig een beroemdheid. Zo citeerde een Frans medisch blad, 'Le Scalpel' de arts Petithan, die verslag uitbracht over

26 Over wie later meer.

27 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 58.

28 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 60- 61.

het congres:

J'ai saisi l'occasion de la 4e conclusion pour rendre hommage à l'étude de la médecine par les femmes, si bien représentées au Congrès par Mlle Jacobs. J'ai dit que c'était aux femmes médecins qu'il appartenait d'apprendre à leurs soeurs, toutes les lois de l'hygiène et leurs devoirs les plus essentiels trop souvent ignorés. Il n'est pas possible de se figurer la science sous une forme plus charmante que celle de cette jolie juive de 25 ans, suivant les discussions les plus délicates avec un aplomb et un tact parfait, restant femme gracieuse toujours, et me remettant en signe de reconnaissance, un savant mémoire sur les localisations cérébrales'.²⁹

Aanvankelijk was het haar bedoeling om weer naar Londen terug te keren, maar daarvan kwam uiteindelijk niets terecht.

Tijdens den duur van het congres ontving ik zoveel aanvragen van Amsterdamsche families om voortaan bij haar de huispraktijk te willen waarnemen, zoovele moeders verzochten mij het medisch toezicht op hare kinderen uit te oefenen, dat het mij verstandiger leek niet meer naar het buitenland te gaan. Dank zij het congres was mijn naam op aller lippen. Het kwam mij voor dat ik met die onverwachte en ongezochte reclame mijn voordeel moest doen'.³⁰

Aanwezige artsen uit alle windstreken van Europa hadden haar tijdens en na het congres ook 'hun hart en hand' aangeboden.

Die huwelijksaanzoeken hebben, waarom zou ik het verzwijgen, mijn gevoel van eigenwaarde gestreeld. Mijn hart echter bleef onbewogen', aldus Aletta'.³¹

Huisarts in amsterdam

In plaats van in het huwelijksbootje te stappen, vestigde ze zich in Amsterdam als huisarts. Al dadelijk liep ze tegen een aantal problemen op.

29 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 64. 'Ik heb de gelegenheid, mij bij de 4e conclusie geboden, te baat genomen om hulde te brengen aan de bestudering der medische wetenschappen door vrouwen, op dit congres zo waardig vertegenwoordigd door Mejuffrouw Jacobs. Ik heb gezegd dat het aan de vrouwelijke artsen is om hun zusters te onderrichten in alle wetten der hygiëne en hun meest wezenlijke plichten op dit gebied, die nog te vaak onbekend zijn. Men kan zich de wetenschap niet in een charmanter vorm voorstellen dan die van dit knappe, vijf en twintig jarige jodinnetje, dat de meest delicate discussies volgde met een aplomb en een perfecte tact, terwijl ze altijd gracieus bleef, en me als blijk van erkentelijkheid een geleerde verhandeling gaf van de cerebrale localisaties' [haar proefschrift]. (Vert. P.S.)

30 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 62.

31 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 65.

Haar aanvraag om lid te worden van het Leesmuseum op het Rokin, zodat ze internationale medische tijdschriften kon raadplegen, wekte grote consternatie. Enige collegae droegen haar echter toch voor als lid en naar eigen zeggen is haar daar nooit een strohalm in de weg gelegd. Toen bleek dat ze dezelfde tarieven hanteerde als haar mannelijke collegae stuitte dat eveneens op verzet. Nadat zij de echtgenote van een Amsterdamse patriciër van een ernstige gynaecologische kwaal, waaraan zij vele jaren geleden had, genezen had, protesteerde de man tegen de rekening die zij had gestuurd. Hoe haalde ze het in haar hoofd om evenveel te vragen als een mannelijke dokter? Niemand betaalde voor vrouwenarbeid immers evenveel als voor door mannen verricht werk! Aletta riposteerde of hij dan, door haar in te schakelen, *goedkope* medische hulp voor zijn vrouw had gezocht, in plaats van *goede* hulp? De echtgenote betaalde enkele dagen later de rekening en excuseerde zich voor haar man.

In Amsterdam was het destijds tussen 12.00 uur en 16.00 's middags voor nette dames niet gepast om zich te vertonen in de Kalverstraat: alleen prostituées liepen daar tussen de heren beursgangers rond.

'Moet ik nog zeggen dat ik mij van den aanvang af aan deze usance niet heb gestoord? Dat ik mij het recht voorbehold op elk uur van den dag en zoo noodig ook op elk uur van den nacht, door de Kalverstraat te loopen?'

Ze spoorde andere vrouwen aan haar voorbeeld te volgen.

'Op die manier zouden zij een einde kunnen maken aan den schandelijken toestand, dat midden op den dag en in het hart van de hoofdstad, niets meer of minder dan een publieke vrouwenmarkt werd gehouden. Het was oonteerd voor de vrouw, en het bracht voor den man ontegenzeggelijk gevaren met zich.'³²

In Amsterdam raakte ze al snel bevriend met een aantal vrouwen dat strijd voerde voor verbetering van de positie van de vrouw in de samenleving, zoals Hélène Mercier, Catharina Alberdingk Thijm, Cornélie Huygens en Elise Haighton.

'Ook mannen als B.H. Heldt, de toenmalige leider van het Algemeen Werkliedenverbond, dr W. Doorenbos, de geestelijke vader van de literaire beweging in de tachtiger jaren, en vele anderen wier namen ik niet alle zal reveleeren, gaven blijk van hun sympathie. Het is aan den omgang met al die mannen en vrouwen van beteekenis dat ik, voor een groot gedeelte althans, mijn verdere ontwikkeling op politiek en sociaal gebied, heb te danken.'³³

Al snel leerde ze nu ook C.V. Gerritsen persoonlijk kennen, de man die haar belangrijke

32 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 70-71.

33 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 75.

introducties had bezorgd toen ze in Londen vertoefde.

'Het duurde echter nog geruime tijd, eer de hechte vriendschap welke spoedig tusschen ons ontstond, in liefde veranderde.³⁴

Vanaf begin 1882 verzorgde zij in het gebouw van het Algemeen Werkliedenverbond (ANWV) gratis voorlichting over hygiëne en al spoedig ook een gratis spreekuur voor on- en minvermogenen. Zij bezocht hen ook in hun woningen als zij te ziek waren om naar haar praktijk te komen.³⁵ Het kwam regelmatig voor dat zij door een agent werd tegengehouden als zij 's avonds naar een patiënt moest, omdat op dat uur alleen prostituées op straat werden aangetroffen.

Strijd voor het vrouwenkiesrecht

Niemand wordt geboren als activiste voor het vrouwenkiesrecht, ook Aletta Jacobs niet. Zij wilde van jongs af aan arts worden, geen suffragette. De weg daarheen als meisje en jonge vrouw leidde uiteindelijk echter tot haar actieve inzet voor het vrouwenkiesrecht, zowel op nationaal als op internationaal niveau. In haar *Herinneringen* tekende ze op:

'Niettegenstaande het feit, dat in meer dan één geschrift aan mij gewijd, het tegendeel wordt beweerd, wil ik hier verklaren, dat ik, toen ik naar Groningen ging, de verre strekking van mijn daad allerminst heb voorvoeld of begrepen. Hoe kon dat ook? Opgevoed in een dorp, wist ik van wat er in de wereld omging, heel weinig. Zeker, er heerschte bij ons thuis een vooruitstrevende geest, maar ondanks dat voorzag het Nieuws van den Dag, dat nota bene met drie andere families samen werd gelezen, volkomen in onze behoefte aan nieuws. De jongere kinderen kregen trouwens nooit een dagblad in handen. Voeg daarbij het feit dat de Nederlandsche vrouwenbeweging nog in de allereerste windselen lag en gij zult begrijpen dat het zeventienjarige dorpskind geen flauwe notie heeft gehad van de bedoelingen, haar later in de schoenen geschoven. Mijn eenig doel was, na afloop van mijn studie, hetzij met Julius, hetzij met vader, samen de medische praktijk uit te oefenen. (...) Een strijdster voor de rechten der vrouw ben ik pas later geworden, toen de studentenjaren reeds tot het verleden behoorden.³⁶

Volgens haar eigen zeggen was zij wel reeds op jonge leeftijd onder de indruk gekomen van het geschrift *Subjection of women* (1869) van de hand van John Stuart Mill, dat in Nederlandse vertaling, *De slavernij der vrouw*, door haar vader aan haar moeder en oudere

34 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 74.

35 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 77; Mienke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 142.

36 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 24, e.v.

zusters werd voorgelezen tijdens het thee-uurtje, terwijl de dames zich met naaiwerk bezighielden.

Hoewel niet voor mijn oren bestemd, ving ik een gedeelte van het pleidooi op. Het gehoorde had zoozeer mijn belangstelling, dat ik de brochure van het boekenrekje nam en er mee naar mijn zolderkamertje trok, het plekje waar ik altijd heen vluchtte als ik iets te bepeinen of heimelijk te lezen had. Of John Stuart Mill's bedoelingen mij toen reeds volkomen duidelijk waren, weet ik thans niet meer met zekerheid te zeggen, maar wel herinner ik mij dat de brochure op mij den indruk achterliet: de vrouw is de slavin van den man, hij maakt de wetten, zij heeft te gehoorzamen. (...) De slavernij der vrouw werd voor mij het spookbeeld, dat alles wat ik zag, hoorde of zelf ondervond, reliëf verleende en toespitste op een bepaald punt. Omdat ik een meisje was, mocht ik niet voor doctor studeren. Universiteiten waren alleen voor jongens bestemd, werd mij verteld. Als ik over die woorden nadacht, werd het mij duidelijk dat de mannen, die immers de wetten maakten, daardoor ook de macht bezaten alle voorrechten voor zich te reserveeren en de ondergeschikte positie der vrouwen te bestendigen. Dat daarin verandering moest komen, vond ik noodzakelijk; al wist ik niet de manier waarop dat kon geschieden.³⁷

Naar eigen zeggen heeft zij vanaf haar veertiende jaar alles over het kiesrecht en over wetten, die betrekking hebben op de positie van de vrouw verzameld, in een plakboek opgenomen of overgeschreven.³⁸

In 1870 hield de toenmalige hoogleraar staatsrecht en volkenrecht, staathuishoudkunde en statistiek aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen, prof mr B.H.D. Tellegen (1823-1885)³⁹, een toespraak voor zijn leerlingen.⁴⁰ Deze verscheen in druk onder de titel *De toekomst der vrouw*. Tellegen maakte daarin, verwijzend naar John Stuart Mill, in eloquente stijl korte metten met de toen nog heersende opvatting over vrouwenemancipatie als zou deze een tegennatuurlijk, dwaas en gevaarlijk streven zijn. Als overal waar men naar vooruitgang streefde het idee van gelijke rechten voor de vrouw doorbrak, kon men dan nog wel spreken van 'dwaasheid', zo vroeg hij zich af. Volgens hem was het niet 'een volkswaan van den dag', maar 'eene levensvraag der toekomst'.

37 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 90.

38 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 91.

39 Huizinga roemde B.D.H. Tellegen in zijn Herdenkingsboek van de Groningse Universiteit uit 1914: 'Hij werd ruim twintig jaar lang het politieke hart van stad en gewest.' (...) 'Alles wat Tellegen had,' aldus Huizinga, 'wist hij niet alleen in ongeëvenaarde onbaatzuchtigheid en integriteit en met een volmaakte gratie aan het algemeen welzijn te bieden, maar ook te doen aannemen. (...) Een in ieder opzicht harmonische persoonlijkheid, die alles wat hij was, van ganscher harte was: een echte liberaal, een echte Groninger en een echte professor. (...) De gave van het juiste woord en den juiststen toon was hem in de hoogste mate eigen; hij kon ontspannen, waar misverstand dreigde, en den knoop doorhakken, die verward raakte. (...) De liberaal van 1848 in zijn edelste stempeling.' Johan Huizinga, *Verzamelde werken VIII, Universiteit en wetenschap*, Haarlem 1951, 261 e.v.

40 Aletta Jacobs, 'Het doel der vrouwenbeweging', in: *De Gids*, jrg. 63, (1899), 503-522.

Uitgaande van de positie van de vrouw die, indien zij haar 'bestemming' om te trouwen niet bereikte, slechts laagbetaalde betrekkingen kon aannemen en in een maatschappelijk isolement verkeerde, stelde Tellegen zich de vraag of 'de toestand der vrouw wel is wat hij behoort te wezen'. Vervolgens keek hij ook naar de toestand van de gehuwde vrouw en onderwierp hij de bestaande huwelijkswetgeving aan forse kritiek, aangezien deze de getrouwde vrouw 'onmondig' maakte en haar haar vrijheid ontnam. Aan het huwelijksrecht lag volgens hem het idee ten grondslag dat de vrouw 'een wezen is van eene mindere soort'. Terwijl het zoveel mooier kon zijn: het huwelijk als

'zamensmelting van twee vrije wezens; door den band van genegenheid en van gemeenschappelijk streven in eene hoogere eenheid opgelost'.

In die gelijkwaardigheid is - 'waar dit vereischt wordt' - een werkende vrouw 'geene schande, maar eene eer'-zoals te leren is van vrouwen uit 'de min bevoorregte klassen'. Hij vermocht niet in te zien waarom werkende vrouwen uit de lagere milieus geen gevaar voor het huwelijk vormden en wel goede huismoeders konden zijn en werkende vrouwen uit de hogere milieus niet⁴¹. Aletta Jacobs vatte zijn uiteenzetting aldus samen:

'Duidelijk zette de schrijver, die op een betere wetgeving voor mijne seksegenooten aandrang, de wettelijke ondergeschiktheid vooral van de gehuwde vrouw, uiteen. De inhoud miste zijne werking op mij niet. Ik heb het boekje steeds trouw bewaard en het later, als ik onzen eisch in zake kiesrecht moest verdedigen, herhaaldelijk geciteerd'.⁴²

Tellegen volgde zelf ook de ontwikkeling van Aletta Jacobs als studente op de voet. Kort nadat ze in 1872 haar propedeuse had behaald, schreef hij enthousiast in een tweetal ongesigioneerde artikelen in *Het Vaderland*:

'Zoo iets kon niet geschieden te Leiden, te Utrecht. Het was alleen mogelijk te Groningen in het radicale noorden.' (...) 'Waarom strijdt het *niet* met ons gevoel, dat een vrouw zieken oppast in een hospitaal, *wel* dat zij geneesheer wordt? Waarom kan een vroedvrouw wel, een vrouwelijke dokter niet een goede huisvrouw worden?'⁴³

Tellegen verloor zelf zijn vader op zevenjarige leeftijd en kreeg volgens Huizinga zijn opvoeding in 'een vrouwelijke omgeving'. Zijn emancipatoire opvattingen bracht hij ook

41 B.D.H. Tellegen, *De toekomst der vrouw*, Groningen, 1870.

42 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 92.

43 N.N., 'De vrouw geneesheer?' I en II, in: *Het Vaderland*, 25 en 26 oktober 1872, geciteerd bij: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, p. 85, noot 1, te vinden op p. 710. Zie ook: Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 83. Inge de Wilde ontdekte dat Tellegen de auteur van de artikelen moet zijn geweest.

in praktijk: zijn dochter Ockje behoorde in 1872 tot een van de eerste leerlingen van de middelbare meisjesschool in Groningen, waar ze in 1874 haar eindexamen behaalde.⁴⁴

Strijd om plaatsing op de kiezerslijsten

In 1877 diende het liberale Tweede Kamerlid Samuel van Houten bij de Tweede Kamer zijn Nota tot grondwetsherziening in, waarbij hij een *Schets van grondwetsherziening* voegde. Het kiesrechtartikel (art 76 GW 1848) zou volgens hem als volgt moeten worden gewijzigd:

'De leden der Tweede Kamer worden in de kiesdistricten, waarin het Rijk verdeeld wordt, onmiddellijk door de kiezers gekozen.

Als kiezers worden op de kiezerslijsten ingeschreven alle meerderjarige, mannelijke ingezetenen, Nederlanders, die in het volle genot zijn der burgerlijke en burgerschapsregten, in de laatste drie jaren geene bedeeing van eenig burgerlijk of kerkelijk ambestuur hebben genoten, gedurende het laatste jaar hun hoofdverblijf in het kiesdistrict hebben gehad en door inlevering van een eigenhandig geschreven en geteekend verzoek of op eene andere bij de wet te bepalen wijze het bewijs hebben geleverd dat zij de schrijfkunst hebben geleerd.⁴⁵

Volgens Aletta Jacobs was hij het ook die haar zou hebben aangeraden om een verzoek bij de gemeenteraad van Amsterdam in te dienen om op de kiezerslijsten te worden geplaatst en de zaak zonodig tot in allerhoogste instantie, dus tot aan de Hoge Raad, uit te vechten.⁴⁶

De grondwet van 1848 die nog steeds gold, bepaalde, zoals we reeds zagen, dat de leden der Tweede Kamer rechtstreeks werden gekozen door hen die voor een bepaalde som in de directe belastingen waren aangeslagen.

De Kieswet van 4 juli 1850 (Stb.37) werkte de eisen nader uit en bepaalde in art.1:

44 Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 25 e.v. Tellegen en Van der Wijck, 'die zich als eerste Nederlandse professoren op papier uitspraken voor emancipatie van de vrouw' (...) effenden als het ware het pad voor Aletta Jacobs. Na haar inschrijving bleek dat ook andere Groningse professoren vrouwenemancipatie positief beoordeelden. Aletta Jacobs ondervond van hen (in de woorden van haar vader) "de meest loffelijke tegemoetkoming". Zie: Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 83.

45 Zie *Bijlage* bij de *Handelingen TK 1876-1877*, Herziening der Kieswet en van bepalingen der provinciale en gemeentewet, die met het kiesregt in verband staan, [140.3], S. van Houten, *Schets van Grondwetsherziening, behoorende bij de door den ondergeteekende ingeleverde nota* d.d. 22 april 1877. Zie ook: Arntzenius, *Handelingen over de herziening der Grondwet*, deel 1, 's-Gravenhage 1884, XII e.v.; S. van Houten, *Vijf en twintig jaar in de Kamer*, Haarlem 1903, deel 2, 306 e.v.; P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal*, Deel II A. Kiesrecht, Amsterdam 1929, 84.

46 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 94.

'Om kiezer van leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal te zijn, moet men Nederlander, meerderjarig, ingezetenes des Rijks en in het volle genot der burgerrechten en burgerschapsrechten wezen. (...)

Eene bij deze wet gevoegde tabel wijst de som aan, die men, om tot het kiezen der leden der Tweede Kamer bevoegd te zijn, in de directe belastingen moet betalen. (...).'

De meerderjarigheid was gesteld op de leeftijd van 23 jaar. Onder 'betalen' werd verstaan het 'aangeslagen' zijn in de belastingen. Het *aanslagbiljet* was dus beslissend voor het stemrecht, niet de betaling zelf (art. 4 Kieswet 1850). In 1850 was voor Amsterdam de minimale belastingssom gesteld op 112 gulden.⁴⁷

Onder verantwoordelijkheid van de burgemeester als voorzitter van de gemeenteraad werden er in iedere gemeente drie lijsten opgesteld,

'de personen aanwijzende, die tot het kiezen van leden van de Tweede Kamer, van de Provinciale Staten en van den gemeenteraad bevoegd zijn' (art. 6 Kieswet 1850).

Art. 11 bepaalde voorts dat iedere inwoner van het kiesdistrict of ingezetene van een gemeente bevoegd was binnen een door de wet gestelde termijn bezwaar aan te tekenen tegen de openbaar gemaakte lijsten wanneer daarop zijn naam niet of niet behoorlijk voorkwam. De gemeenteraad besliste op het bezwaar, tegen welke beslissing beroep open stond op de arrondissementsrechtbank binnen welke ressort de lijsten waren opgemaakt. Van die uitspraak kon vernietiging worden gevraagd, doch alleen wegens schending of verkeerde toepassing der wet, bij de Hoge Raad (art. 20 Kieswet 1850).

Noch de grondwet, noch de kieswet bepaalde dus iets over de vraag of alleen *mannen* die een belastingaanslag ontvingen het kiesrecht bezaten. De artikelen waren zodanig geformuleerd, dat ook de in de directe belasting aangeslagen (ongehuwde) vrouw onder de werking ervan zou kunnen vallen. De regel dat het gebruik van het mannelijk lid- en voornaamwoord in een wet steeds op *beide* seksen betrekking heeft, werd in beginsel voor alle organieke wetten aangenomen, waardoor men kon ontkomen aan het steeds herhalen van de woorden 'hij of zij'.⁴⁸

De huisartsenpraktijk van Aletta Jacobs bloeide en groeide en daarmee ook haar inkomsten. Als gevolg daarvan werd ze belastingplichtig en bijgevolg aangeslagen in de directe belastingen. Ook overigens voldeed ze aan de in de grondwet genoemde kenmerken om in aanmerking te komen voor het kiesrecht.

47 Zie *Wet van den 4 July 1850, regelende het kiesregt en de benoeming van afgevaardigden ter Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal mitsgaders den rooster hunner aftreding*, (Stbl 37), Nijmegen 1850, 21.

48 In Art. 2 werd gesproken over 'hem die' en 'zijn'.

Aletta Jacobs had in 1882 blijkbaar een brochure in handen gekregen, waarin, met een verwijzing naar het tweedelige handboek van mr J. Heemskerk Azn, werd betoogd, dat in de op dat moment geldende grondwet, de grondwet van 1848 dus, vrouwen feitelijk niet van het kiesrecht zouden zijn uitgesloten.⁴⁹ Die mededeling opende voor haar nieuwe perspectieven. Wij laten haar zelf aan het woord:

Toen in 1883 de nieuwe kiezerslijsten ter visie waren gelegd, ging ik mij ervan vergewissen of ook mijn naam erop voorkwam. Bij voorbaat wist ik dat ik die moeite had kunnen sparen. Ik wenschte echter alle formaliteiten in acht te nemen. Mijn naam niet op de lijsten vermeld ziende, zond ik op 22 maart 1883 een schrijven aan Burgemeester en Wethouders van Amsterdam, houdende het verzoek alsnog op de kiezerslijst te worden geplaatst, omdat ik aan alle bij de wet bepaalde voorwaarden voor de kiesbevoegdheid voldeed; ten bewijze waarvan ik de vereischte stukken er bij voegde.

Er was dien dag juist vergadering van den Gemeenteraad. Burgemeester en Wethouders schenen mijn schrijven buitengewoon gemakkelijk te vinden. Onder groote hilariteit werd de brief voorgelezen zonder dat de Raad in zijn geheel, noch een der leden in het bijzonder, de ernst en de beteekenis schenen te begrijpen. (...) Ruim een week nadat ik mijn adres had ingediend, werd mij per brief medegedeeld, dat: "op mijn verzoek afwijzend was beschikt, want adressante moge zich dan al beroepen op de letter der Wet, volgens den geest onzer Staatsinstellingen is aan de vrouw geen kies- of stemrecht verleend. Maar ook al wraakt men een beroep op den Geest der Wet, dan nog zou het de vraag zijn, of de vrouw wel geacht moet worden in het volle genot der burgerschaps- en zelfs der burgerlijke rechten te zijn. Wat de burgerlijke rechten aangaat is o.a. de vrouw van de voogdij, behalve van die over hare kinderen uitgesloten."⁵⁰

Tegen de raadsbeslissing ging Aletta in beroep bij de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam. Op 14 april 1883 deed deze uitspraak. De rechtbank verklaarde Aletta Jacobs niet ontvankelijk in haar verzoek om, met vernietiging van het besluit van de gemeenteraad van Amsterdam d.d. 3 april 1883, haar alsnog op de lijst van kiezers te plaatsen voor de gemeenteraad. Zij oordeelde onder meer dat zij niet geacht kon worden in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten te zijn,

'wijl zij als vrouw het recht derft om kiezer te zijn van leden der Tweede Kamer der Staten-Generaal, van de Provinciale Staten of van den Gemeenteraad'. (...)

'Dat het ten eenenmale onaannemelijk is, dat het in de bedoeling van den Nederlandschen wetgever bij de herziening der Grondwet in 1848 zoude hebben gelegen om, in afwijking van destijds bestaande toestanden en geldende beginselen van Staatsrecht, het stemrecht aan vrouwen toe te

49 Ten onrechte stelt Aletta Jacobs in haar *Herinneringen*, 93, dat mr J. Heemskerk Azn in 1882 minister-president was en dat hij die brochure zou hebben geschreven. Van de hand van mr J. Heemskerk Azn is in 1881 een tweedelig handboek *De praktijk der Grondwet*, verschenen. In 1882 was hij lid van de Raad van State. Daarvóór en daarna is hij verschillende keren minister geweest en ook tijdelijk voorzitter van de ministerraad, maar niet in 1882.

50 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 94-95.

kennen;

dat toch, ware deze uitbreiding van het kiesrecht door den wetgever beoogd, dit allerge wichtigst beginsel ongetwijfeld in duidelijke en ondubbelzinnige termen in de Grondwet en diensvolgens in de Kieswet van 1850 zoude zijn uitgesproken, wat echter niet is geschied'.

De rechtbank vond in art. 3 van de Kieswet 1850⁵¹ een extra bevestiging dat het niet in de bedoeling van de wetgever had gelegen om aan vrouwen kiesrecht te verlenen, met name in de slotbepaling ervan, waarbij de vader werd geacht de aanslag der directe belastingen zijner minderjarige kinderen te betalen wegens de goederen, waarvan hij het vruchtgenot heeft, en niet de moeder, wanneer zij ingevolge art. 366 of art. 372 van het B.W. in dezelfde positie zou verkeren.

Arrest Hoge Raad d.d. 18 mei 1883

Aletta Jacobs ging van de uitspraak van de rechtbank Amsterdam in cassatie bij de Hoge Raad die op 18 mei 1883 uitspraak deed.⁵² Vier middelen tot cassatie⁵³ werden door haar aangevoerd, waarvan het vierde middel in de context van dit betoog inhoudelijk relevant is:

IV: Schending of verkeerde toepassing van artt. 1 en 2 der Kieswet voormeld, en schending van art. 11 der wet houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het Koninkrijk door requestante niet-ontvankelijk te verklaren in haar verzoek om op de kiezerslijsten te worden geplaatst, en daarbij het begrip *ingezetenen* uit te leggen als *mannelijke ingezetenen* en aan de woorden *in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten* de uitlegging te geven alsof de wet het bezit van *alle* burgerlijke en burgerschapsrechten eischte.

Advocaat-Generaal van Maanen stelde in zijn Conclusie:

'De eischeresse meent dat de Rechtbank de bedoeling des wetgevers tot maatstaf van beoordeling heeft genomen, in plaats van zich te bepalen tot de eenvoudige *toepassing* der wet welke spreekt van ingezetenen in het algemeen. Al dadelijk merk ik op dat hier geen sprake is van beoordeling van

51 Art. 3 van de Kieswet 1850 bepaalde: 'De man wordt geacht te betalen den aanslag zijner vrouw in de directe belastingen, de vader dien zijner minderjarigen kinderen, wegens de goederen waarvan hij het vruchtgenot heeft.

52 HR 18 mei 1883, *Weekblad van het Regt*, 7 augustus 1883, nr. 4917, kolom 3. Zie ook: R. de Lange, 'Kent iemand nog eene gehoorzame vrouw? Samuel van Houten en het begin van de strijd om het vrouwenkiesrecht', in: *Recht en Kritiek*, 10 (1984), 284-292.; Dorien Pessers, 100 jaar na de zaak Aletta Jacobs, in: *NJB*, 21 mei 1983, afl. 21, 663-664.

53 De drie andere middelen betroffen min of meer formele grieven, die hier verder onbesproken blijven.

innerlijke waarde of billijkheid der wet, maar van hare uitleggen, waartoe de rechter zeker geroepen is.

Voorts is het recht om kiezer te zijn aan eischeresse ontzegd, omdat zij is eene vrouw aan welk geen stemrecht is toegekend, en de rechtbank geeft daarvoor de volgende goede en juiste gronden: dat van eene uitbreiding van het kiesrecht dan gelijk het in 1848 bestond, ongetwijfeld in duidelijke termen in de Grondwet en Kieswet zou zijn gebleken, zoodat bij gebreke van eenig blijk daarvan, zoodanige afwijking van vroegere toestanden niet is bedoeld;

Dat de wetgever anders het kiesrecht voor vrouwen zou hebben geregeld naarmate ze waren gehuwd of ongehuwd, en dat bij art. 3 wordt bepaald dat de *vader* geacht wordt te betalen den omslag wegens de goederen zijner minderjarige kinderen, waarvan hij het vruchtgenot heeft, terwijl er niet van wordt gesproken, zoo de langstlevende *moeder* dat vruchtgenot heeft, wat voor de hand lag, zoo haar stemrecht was toegekend. Ik zou erbij kunnen voegen dat art. 2 luidt: "deze wet houdt voor Nederlander, ingezeten enz. *hem*, die". Zeker is het geen nieuwe leer dat de rechter bij de toepassing der wet zich tot de strikte uitlegging van hare woorden moet bepalen. Tot de vreemdste gevolgen zou het zeker leiden, als hij zich daarbij niet van den geest en de bedoeling des wetgevers mocht en moest doordringen.

Als men onder ingezetenen ook vrouwen moest verstaan, dan zouden dezen, met een beroep op art. 177 der Grondwet, hetwelk als een der eersten plichten van *alle* ingezetenen voorschrijft het dragen der wapenen tot beveiliging van het grondgebied van den Staat, met den eisch tevoorschijn te kunnen komen; het geweer op de schouder te nemen en als vrijwilliger te dienen.

Neen, bij de aangevallen uitspraak zijn de regelen eener gezonde uitlegkunde gevolgd; *tegen* de woorden der wet is op de bedoeling des wetgevers geen beroep gedaan, maar die woorden zijn overeenkomstig zijne ontwijfelbare bedoeling uitgelegd en zeker zijn door die wetsinterpretatie de aangehaalde wetsbepalingen niet geschonden.'

Hij concludeerde dan ook tot verwerping van de eis tot cassatie met veroordeling van eiseres in de proceskosten.

De Hoge Raad oordeelde:

'dat de rechtbank dienaangaande terecht heeft beslist dat het ten eenenmale onaannemelijk is, dat het in de bedoeling van den Nederlandschen wetgever bij de herziening der Grondwet in 1848 zoude hebben gelegen om, in afwijking van destijds bestaande toestanden en geldende beginselen van Staatsrecht, het stemrecht aan vrouwen toe te kennen;

Dat toch, ware deze uitbreiding van het kiesrecht door den wetgever beoogd, dit allerge wichtigst beginsel ongetwijfeld in duidelijke en ondubbelzinnige termen in de Grondwet en dienvolgens in de Kieswet van 1850 zoude zijn uitgesproken, wat echter niet is geschied.'

Dat het niet in de bedoeling lag om het kiesrecht aan vrouwen toe te kennen zou niet alleen worden bevestigd door de slotbepaling, zoals de rechtbank juist had aangenomen, krachtens welke de vader de betaling van de aanslag voor zijn minderjarige kinderen

wordt geacht te betalen voor de goederen waarvan hij het vruchtgenot heeft, maar, aldus de Hoge Raad:

'evenzeer, zoo niet in grooter mate door den aanhef van het artikel, die den aanslag der gehuwde vrouw ten bate brengt van haar man;

Dat hieruit toch in het stelsel der wet onmiskenbaar volgt, dat de gehuwde vrouw zelve geen kiesrecht heeft, en het niet minder duidelijk is, dat, indien de wet in dit opzicht een onderscheid had willen maken tusschen de gehuwde en ongehuwde vrouw, door aan deze het recht te geven wat zij aan geene onthoudt, zij dit ondubbelzinnig zoude hebben uitgedrukt'.

De Hoge Raad achtte dus het middel 'onaannemelijk', en kwam uit dien hoofde dan ook niet meer toe aan de beoordeling van de overige cassatiemiddelen. Het beroep in cassatie werd verworpen.

'Dat de weduwe en de ongehuwde vrouw wel degelijk de eigen belasting en die voor hare minderjarige kinderen had te betalen, verzwegen de hoogedelachtbare heeren',

aldus het commentaar van Aletta Jacobs.⁵⁴

Waarschijnlijk zou zij het bij deze poging hebben gelaten, maar:

'korten tijd nadat dit arrest was geweest, schreef een mij persoonlijk bekend lid van den Hoogen Raad, mij, dat ik deze uitspraak niet moest beschouwen als een, waaraan niet te tornen viel. Hij ried mij in dat verband, indien mogelijk het volgend jaar, in samenwerking met andere belastingbetalende vrouwen, liefst in verschillende gemeenten woonachtig, dezelfde procedure opnieuw te voeren. De kans op een andere uitspraak scheen hem niet denkbeeldig. Ik voelde veel voor zijn advies, maar stuitte op de moeilijkheid vrouwen te vinden, die met mij wilden ageeren, om te voorkomen dat in de nieuwe, nog in voorbereiding zijnde Grondwet, overal waar van het kiesrecht en verkiesbaarheid sprake was, vóór het zelfstandig naamwoord Nederlander, het woord "mannelijk" zou worden geplaatst. Geschiedde dit wel, dan zou ten onzent in afzienbaren tijd van vrouwenkiesrecht geen sprake kunnen zijn.'⁵⁵

Op advies van het lid van de Hoge Raad schreef zij haar bekende vrouwen aan die wellicht in dezelfde positie verkeerden als zij en wel belasting betaalden maar geen stemrecht hadden. Haar oproep vond verder echter geen navolging. Later is haar door tegenstanders wel verweten dat zij met deze rechtszaak de invoering van het vrouwenkiesrecht zou

54 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 97.

55 Ibidem. Volgens Mineke Bosch zou het haar persoonlijk bekend lid van de Hoge Raad Carel Daniël Asser zijn geweest. Zie: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 174.

hebben vertraagd doordat bij de grondwetsherziening van 1887 expliciet is opgenomen dat alleen mannen kiesrecht hadden.

De uitspraak van de Hoge Raad vormde de zoveelste aanleiding voor de pers om de schijnwerpers opnieuw op Aletta Jacobs te richten. Lang niet iedereen was overigens ingenomen met haar actie. Haar werd verweten dat zij het proces alleen zou hebben aangespannen om in de publiciteit te komen en daardoor meer patiënten te trekken. De belangstelling in de kranten had wel tot gevolg dat ook de buitenlandse pers opnieuw aandacht besteedde aan haar zaak.

'Daardoor kwam ik in contact met geestverwanten uit de oude en nieuwe wereld, met vrouwen die als ik, streeden voor haar goed recht en die mij langs schriftelijken weg haar sympathie betuigden. (...) Zij vroegen mij inlichtingen omtrent de stand der vrouwenbeweging hier te lande, en voorts wilden zij gaarne weten wat ik nu verder dacht te doen om het kiesrecht te verkrijgen. (...) Ook de kiesrechtstrijdsters in Noord-Amerika lieten spoedig van zich hooren. Van dien tijd af heb ik met de leidsters der vrouwenbeweging in de verschillende landen een vrij geregelde briefwisseling gevoerd. In persoonlijk contact kwam ik met de meesten harer gedurende het eerste internationale vrouwencongres dat in 1899 te Londen werd gehouden en waaraan zoowel mijn echtgenoot als ik een werkzaam aandeel mochten hebben.⁵⁶

Al deze internationale contacten die zij in haar nog jonge leven had opgedaan, zouden van onschatbare waarde blijken te zijn in haar verdere strijd voor het vrouwenkiesrecht.

'Hoe hartelijk werd ik op het congres welkom geheeten door al degenen voor wie mijn naam een bekenden klank had. Hoe verbaasd bleken de meeste vrouwen toen zij mij zagen, omdat ik veel minder oud was dan zij hadden gedacht.⁵⁷

Zij concentreerde zich nu eerst weer op haar werkzaamheden als arts. Strijdbaar voor de verbetering van de positie van de vrouw bleef zij wel. Zo schreef zij onder meer een brief naar de parlementaire enquêtecommissie van 1886-'87 om aandacht te vragen voor de medische gebreken die voortvloeiden uit het lange staan van winkelmeisjes en verzocht zij hen de mogelijkheid te geven om zo nu en dan tijdens werktijd te kunnen gaan zitten.⁵⁸

56 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 98-99.

57 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 99.

58 De Arbeidsenquête van 1887, heruitgegeven door Jacques Giele, *Een kwaad leven*, Deel I, Amsterdam z.j. (1986?), 105 e.v.

De grondwet van 1887

De grondwetsherziening van 1887 maakte in zoverre een einde aan de onduidelijkheid van de formulering van die van 1848, doordat het woordje 'mannelijke' werd toegevoegd aan de eisen der kiesgerechtigden voor het actief en passief kiesrecht. De mogelijkheid om het vrouwenkiesrecht bij eenvoudige wetswijziging in te voeren, was hiermee definitief afgesneden, zo deze al ooit bestaan had. In de toekomst zou dus een grondwetsherziening nodig zijn om aan vrouwen het stemrecht te verlenen. Een zogenoemd caoutchoucartikel werd in de grondwet van 1887 opgenomen, waarbij verwezen werd naar een nieuw te maken kieswet, waarin nadere voorwaarden werden gesteld aan mannen, wilden zij het kiesrecht mogen uitoefenen: die nadere eisen moesten zijn: 'positieve kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand'.

Art. 80 GW 1887 luidde:

'De leden der Tweede Kamer worden regtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de Kieswet te bepalen kentekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden drie en twintig jaren mag zijn, hebben bereikt. (...) Van de uitoefening van het kiesregt zijn uitgesloten zij, wien dat regt bij regterlijke uitspraak is ontzegd; zij die in gevangenschap of hechtenis zijn; zij die bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren; zij die in het burgerlijk jaar voorafgaande aan de vaststelling der kiezerslijsten, van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur onderstand hebben genoten en, voor zover de kieswet, hetzij zeker bedrag van den aanslag in eene of meer Rijks directe belastingen, hetzij het bezit van een of meer grondslagen van zoodanigen aanslag als vereischte van kiesbevoegdheid stelt, zij die hun aanslag in die belasting of belastingen niet hebben voldaan.'

Vrouwen werden dus op één lijn gesteld met geboefte, gevangenen, verkwisters, mensen die van de bedeling moesten leven en wanbetalers. Het zou nog dertig jaar duren, voordat het woordje 'mannelijke' weer uit grond- en kieswet werd geschrapt.

De nieuwe kieswet ter uitwerking van de grondwet van 1887 kwam er uiteindelijk pas in 1896, onder verantwoordelijkheid van de toenmalige minister van Binnenlandse zaken, Samuel van Houten, dezelfde die in 1877 in zijn *Nota* had gepleit voor het verlenen van kiesrecht aan mannelijke ingezetenen die niet van de bedeling leefden en konden lezen en schrijven, en in 1883 voorstander was geweest van het verlenen van kiesrecht aan belastingbetalende vrouwen. In 1896 was zijn kieswet echter heel wat minder vooruitstrevend.

Aletta Jacobs en Carel Victor Gerritsen⁵⁹

Blijkens haar *Herinneringen* vond zij na het arrest van de Hoge Raad aanvankelijk niet veel steun bij haar 'medezusters' in Nederland, maar wel bij Carel Victor Gerritsen. Gerritsen was, zo weten wij inmiddels, sinds haar studietijd al een bewonderaar van Aletta Jacobs. Hij had haar geluk gewenst met haar propedeuse, was-zonder zich kenbaar te maken - aanwezig geweest bij haar promotie, stuurde introducties voor haar toen zij naar Londen ging na haar promotie, maar had nog steeds niet persoonlijk kennis gemaakt met haar. Pas toen zij zich als arts in Amsterdam had gevestigd en nadat hij toestemming had gevraagd en verkregen van haar vader om haar te mogen bezoeken, ontmoetten zij elkaar, voor het eerst in januari 1880. Op 8 maart daaropvolgend had hij bloemen laten bezorgen. Op het kaartje stond:

'Zullen de Nederlandsche vrouwen beseffen welk een gewichtige dag 8 Maart 1879 voor haar leven is?'⁶⁰

Aletta's promotie zou in het vervolg ieder jaar worden herdacht en gevierd.

Na de dood van Aletta's vader groeide de vriendschap tussen beiden uit tot een 'inniger band'. Aanvankelijk besloten ze tot een 'vrij huwelijk', maar Aletta verlangde ernaar moeder te worden en wilde niet dat een eventueel kind de status van onwettig kind zou verkrijgen, zodat zij uiteindelijk toch in 1892 formeel in het huwelijk traden.

'In september 1893 konden wij ons eerste kind verwachten. Met groot verlangen werd het tegemoet gezien. (...) Het kindje waarnaar we zoozeer hadden verlangd, heeft slechts één dag mogen leven. Door een fout van den accoucheur bij de geboorte was het geen langer leven beschoren. Hoezeer ons deze slag heeft getroffen, kan ik niet neerschrijven. Jaren heb ik noodig gehad om het verdriet te boven te komen. En toch heb ik later, wanneer ik terugdacht aan dien droevigen tijd, mij gelukkig

gerekend dat ik, al was het dan ook maar voor eenen dag, de moederweelde heb gekend, de emoties heb gehad die het in de armen voelen van een eigen kind opwekken',

zo getuigde Aletta op roerende wijze van hun groot verlies.⁶¹

Hoe extra pijnlijk moet het zijn geweest dat zij hun kind door een medische fout hadden verloren.

59 Over Gerritsen, zie o.m. ook: G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland, 1872-1901*, Den Haag 1980, o.a. 154.

60 Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 156.

61 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 215-216.

Carel Victor Gerritsen ontwikkelde zich tot een radicale politicus, eerst in de gemeenteraad van Amsterdam, vervolgens als wethouder aldaar en later als lid van de Tweede Kamer. Hij was medeoprichter en eerste voorzitter van de Nieuw Malthusiaansche Bond (NMB) in 1881, die de armoede en de sociale kwestie onder meer door middel van geboortebeperving wilde bestrijden. Tevens was hij medeoprichter van de Radicale Bond in 1888, volgens Aletta Jacobs

'de eerste politieke partij, welke het vrouwenkiesrecht in haar program opnam (...) In die partij werden, evenzeer voor de eerste maal in ons land, onder dezelfde bevoegdheden als de mannen, ook vrouwen als leden opgenomen'.⁶²

Aletta Jacobs werd eveneens lid van de Radicale Bond en over en weer steunden zij elkaars activiteiten. In 1893 werd Gerritsen in het district Leeuwarden kandidaat gesteld voor de Tweede Kamer. Hij moest het opnemen tegen de liberale kandidaat J. Troelstra, vader van de latere sociaaldemocratische leider Pieter Jelles, op dat ogenblik nog student rechten te Groningen. Gerritsen won en werd als eerste vertegenwoordiger van de Radicale Bond lid van de Tweede Kamer, waar hij zich onder meer sterk maakte voor het vrouwenkiesrecht. In 1897 werd hij in hetzelfde district echter weer verslagen, deze keer door de socialistische zoon, Pieter Jelles Troelstra, gesteund door diens vader. Deze laatste verkiezingen brachten vader en zoon weer nader tot elkaar, nadat ze de jaren daarvoor van elkaar waren vervreemd.⁶³ De Radicale Bond is in 1901 opgegaan in de Vrijzinnig Democratische Bond.⁶⁴ Gerritsen overleed op 5 juli 1905 te Amsterdam, volgens Aletta Jacobs aan maag- en levercarcinoom, 55 jaar oud, terwijl hij net opnieuw gekozen was als lid van de Tweede Kamer in het district Den Helder, deze keer voor de VDB. Hij heeft zijn zetel niet meer in bezit kunnen nemen.⁶⁵ Zijn bibliotheek en die van Aletta Jacobs, die zij in 1903 verkochten om de verkiezingsstrijd te financieren, is ook thans nog een der meest omvattende op het gebied van de vrouwenemancipatie.⁶⁶

62 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 212. De SDB had zich wel al in 1884 voor 'afschaffing van alle wetten die aan de vrouw minder rechten dan aan den man' verklaard. Zie: W.H. Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter, de maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, Nijmegen 1977 (SUN reprint), 99. Het boek werd oorspronkelijk uitgegeven in 1948 onder de titel: *Van moeder op dochter, het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*. Bij de derde, herziene druk in 1968 is de titel veranderd. De SUN-uitgave is een reprint van de derde druk.

63 P. Hagen, *Politicus uit hartstocht, Biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Amsterdam/Antwerpen 2010, 234 e.v..

64 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 212, 216; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 284.

65 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 248.

66 De fundamenten van zijn boekencollectie zijn al rond 1875 gelegd. Rond 1900 bestond de totale collectie uit 18.000 banden en 13.000 pamfletten en tijdschriften, waarvan het deel over vrouwen en vrouwenemancipatie 3.000 exemplaren telde en ruim 500 tijdschriften, mededelingenbladen, jaarverslagen e.d. uit Europa, Amerika, Australië en Azië. Welke boeken door Aletta Jacobs zijn ingebracht is niet meer na te gaan. In 1903 verkocht Gerritsen zijn bibliotheek aan de John Crear

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK)

Inmiddels was in 1889 door Wilhelmina Drucker (1847-1925), een der eerste feministen en vrouwelijke socialisten, de *Vrije Vrouwen Vereeniging* voor algemene vrouwendoel-einden opgericht, omdat in de bestaande partijen en organisaties het vrouwenvraagstuk geen punt van overweging of in ieder geval slechts van ondergeschikt belang werd geacht. Deze vereniging had de bestrijding van de ongelijkheid van vrouwen op juridisch en onderwijskundig gebied tot doel en beperkte zich dus niet tot de strijd voor vrouwenkiesrecht. Vanuit deze groepering kwam een aantal vrouwen in 1894 tot de oprichting van de *Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK)*. Zowel Aletta Jacobs als Wilhelmina Drucker behoorde tot de oprichtsters van de VvVK. Het doel van deze vereniging was het vrouwenkiesrecht als middel om de maatschappelijke ongelijkheid van de positie van de vrouw ten opzichte van de man op te heffen. Als strijdmiddelen werden onder meer propaganda, publicaties en manifestaties gehanteerd.

De VvVK werd in hetzelfde jaar opgericht als de SDAP, waarvan Pieter Jelles Troelstra de voornaamste voorman was.⁶⁷ Belangrijk programmapunt bij de SDAP was het algemeen mannenkiesrecht. In de ideologie van de SDAP, die zich op de marxistische grondslag van de klassenstrijd stelde en de dictatuur van het proletariaat wilde vestigen, betekende uitbreiding van het 'dameskiesrecht', zoals zij het vrouwenkiesrecht noemde, zónder dat er sprake was van *algemeen* mannenkiesrecht, slechts een uitbreiding van het bestaande, elitaire stelsel, waarin de adel en de bourgeoisie en niet de arbeidersklasse het voor het zeggen had.

'SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra berekende dat bij doorvoering van het 'dameskiesrecht' de

Library in Chicago, volgens Rosika Schwimmer, een vriendin van Aletta Jacobs, voor een bedrag van 7.000 pond sterling (35.000 dollar). Zie: Inge de Wilde, 'Aletta Jacobs als grand old lady', in: *Hollands Maandblad*, jrg. 1989, (494-505), hier: nt 8. De John Crear Library verkocht op haar beurt in 1954/55 een groot deel van de collectie door aan de Kenneth Spencer Research Library van de University of Kansas in Lawrence (Kansas). Het deel van de verzameling, dat gewijd is aan de 'vrouwenkwesie' (3.000 titels), is in 1901 door de Amsterdamse bibliothecaris H.J. Mehler in een catalogus opgenomen. Van deze deelcollectie bestaat inmiddels een digitale versie, de 'Gerritsen Collection of Women's History Online', die onder meer via de Groningse Universiteitsbibliotheek raadpleegbaar is. Zie: Inge de Wilde, *Lotgevallen van een bibliotheek; de boekencollectie van C.V. Gerritsen, echtgenoot van Aletta Jacobs*, Groningen 2009; Josine Kooiker-Pouwels, 'De feministische bibliotheek van Carel Victor Gerritsen', in: *Tijdschrift Historisch Amersfoort*, jrg. 12 (2010), nr. 3, p. 10-11; Inge de Wilde, *Tentoonstelling Carel Victor Gerritsen (1850-1905) Universiteitsbibliotheek Groningen, 8 maart 2012-6 mei 2012*, Groningen 2012.

67 Zie o.m. P. Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 209 e.v. In deze helder geschreven biografie van meer dan 800 pagina's wordt Aletta Jacobs slechts twee keer genoemd: éénmaal als echtgenote van C.V. Gerritsen (234) en éénmaal als afwezige op de publieke tribune in de Tweede Kamer tijdens de stemming over de initiatiefwet-Marchant op 9 mei 1919. Aletta Jacobs was op een vredesconferentie in Zwitserland. Ook Troelstra was als Kamerlid afwezig tijdens de stemming. 'Vlak voor de stemming was hij om onduidelijke redenen vertrokken'. Zie: a.w., 711.

verhouding tussen bourgeois kiezers en arbeiderskiezers ten nadele van de laatsten zou verslechteren van 3:1 tot 5:1. De partij brandmerkte het feminisme als een burgerlijke beweging met minachting voor de lagere klassen. Binnen het arbeidersgezin bestond geen achterstand van de vrouw tegenover de man, ze waren beiden even rechteloos.⁶⁸

Ook de dichteres en socialiste Henriëtte Roland Holst keerde zich fel tegen het feminisme dat in haar ogen alleen maar tweedracht zaaide binnen de arbeidersbeweging.⁶⁹

De christelijke ARP keerde zich principieel tegen het individualistisch kiesrecht: zij was voorvechtster van het huismanskiesrecht. De katholieken waren in deze periode nog niet of nauwelijks georganiseerd in een eigen partij.

De jonge VvVK voorzag dus wel in een leemte en groeide dan ook als kool. In oktober 1894 ontstond de eerste afdeling in Amsterdam. In 1895 volgden Den Haag, Groningen, Rotterdam en Middelburg. Op 1 november 1896 telde de afdeling Amsterdam 95 gewone en 31 buitengewone, dat wil zeggen, mannelijke, leden. In 1900 waren er in totaal 1084 leden, verdeeld over 15 afdelingen.⁷⁰

Aletta Jacobs was voorstandster van een 'neutrale' vereniging voor vrouwenkiesrecht, niet gelieerd aan één specifieke politieke partij. Evenmin wilde zij de doelstelling van de Vereniging zover oprekken dat deze zich ook voor allerlei andere vrouwenbelangen zou inspannen, zoals toegang tot hoger onderwijs voor meisjes, gelijk loon voor man en vrouw, wijziging van de huwelijkswetgeving, etc., hoezeer gerechtvaardigd deze eisen op zichzelf ook waren. Zij zag de strijd voor het vrouwenkiesrecht als hefboom om de positie van de vrouw op al deze punten verder te kunnen verbeteren.

Met de vrouwenbeweging in het buitenland onderhield Aletta nauwe contacten en zij stuurde dan ook regelmatig verslagen van de ontwikkelingen binnen Nederland op het gebied van het vrouwenkiesrecht naar zusterorganisaties in het buitenland. In *Maandblad*, het blad van de VvVK, verzorgde zij stelselmatig overzichten van de strijd voor het vrouwenkiesrecht in het buitenland. Zij gaf eveneens vertalingen uit van boeken en artikelen. Al spoedig hield zij in het hele land lezingen over het vrouwenkiesrecht. Dat onderdeel van de feministische propaganda vond zij overigens het 'moeilijkste en meest onaangename deel', hoewel haar overtuigingskracht velen over de streep haalden om voorstander te worden van toekenning van het kiesrecht aan vrouwen.

Vanaf 1897 trad zij op als presidente van de Afdeling Amsterdam.⁷¹ Mede door haar

68 Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa, strijdbare freules*, Breda 2015, 190, een dubbelbiografie over Cécile en haar zusje Elsa, de echtgenote van de Nederlandse componist Alphons Diepenbrock. Zie ook: Tom van der Meer, 'Kiesrecht zonder onderscheid', in: *Tijdschrift voor vrouwengeschiedenis* 2, Nijmegen 1981, 146-166. Zie ook: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 384; P. Hagen, *Politicus uit hartstocht*, 272 e.v., 451, 612 e.v..

69 Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet, Henriëtte Roland Holst 1869-1952*, Amsterdam, 1996, 80.

70 Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 275.

71 Mineke Bosch suggereert in haar boek dat Aletta zich drukker zou maken om de herverkiezing van haar echtgenoot C.V. Gerritsen in de Tweede Kamer dan om de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Zie Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 283 e.v. Bosch maakt een mijns inziens

artsenpraktijk kon zij zich echter nog niet ten volle storten op alle activiteiten ten behoeve van het vrouwenkiesrecht. Zo heeft zij bijvoorbeeld geen rol gespeeld bij de organisatie van de grote Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898 in Den Haag. De leiding van deze tentoonstelling, die onder meer werd georganiseerd ter gelegenheid van de inhuldiging van de achttienjarige Wilhelmina als Koningin der Nederlanden, was al snel in handen van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk.⁷² Cécile Goekoop was de schrijfster van het boek *Hilda van Suylenburg*, een 'tendensroman', die in oktober 1897 in twee delen van in totaal 570 pagina's op de markt kwam en insloeg als een bom.⁷³

'De schrijvers uit het fonds van Scheltema & Holkema pestten er elkaar mee. "Van den onleesbaren roman Hilda van Suylenburg zijn op dit oogenblik 4.000 ex. verkocht. Een 3de druk (van 3.000) wordt opgelegd. Doe jij dat eens!" schreef Albert Verwey aan Lodewijk van Deyssel in maart 1898. In september 1898 verscheen de vierde druk, tien maanden na de eerste. Voor de Nederlandse markt was dit ongekend. De succesroman *Eline Vere* had tien jaar nodig gehad voor een vierde druk, *Max Havelaar* vijftien jaar. Het boek van Cécile werd de snelst herdrukte Nederlandse roman van het laatste decennium van de negentiende eeuw. De Duitse vertaling, uit 1906, zou gauw tien drukken halen. Men kan veronderstellen dat *Hilda van Suylenburg* wereldwijd een van de best verkochte boeken van de eeuwwisseling zou zijn geworden, als hij in het Engels zou zijn geschreven.⁷⁴

Het boek maakte, meer dan menige politieke of wetenschappelijke verhandeling, duidelijk hoe ongelijkwaardig de positie van de vrouw was ten opzichte van de man. *Hilda van Suylenburg* vormde de beste reclame voor de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid: het kwam precies op het juiste tijdstip op de markt.

Merkwaardig genoeg is Aletta Jacobs de grote afwezige in de roman van Cécile Goekoop, hoewel een van de hoofdpersonen, Corona van Oven, wordt opgevoerd als de eerste vrouwelijke dokter van Den Haag.

Het boek noemt de namen van vele pioniersters op sociaal en medisch gebied, sommige zelfs jonger dan Jacobs. Maar over de ware baanbreker, de eerste vrouw die een universitair diploma haalde nadat minister van Staat Thorbecke hiervoor speciaal zijn toestemming had moeten geven, zweeg Cécile. Waarom ontbreekt Aletta Jacobs in een boek over vrouwenstudie en vrouwelijke artseneij, waar mindere iconen bij naam en faam worden genoemd? De sleutel zit vermoedelijk in de

vrij 'academisch' onderscheid wanneer zij beweert: 'Aletta Jacobs kan in deze periode dan het best worden getypeerd als een feministische radicaal met belangstelling voor mannenpolitiek, en niet als een radicale feminist die zich gaf aan de vrouwenbeweging.' (287).

72 Zie over de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid: Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa*, 177 e.v.; W.H. Posthumus-van der Goot, *Van moeder op dochter*, 109 e.v..

73 Cécile de Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, Amsterdam 1897, fotografische herdruk: Amsterdam (feministische uitgeverij Sara) 1984. Verschenen als E-book in 2005. Zie: www.dbnl.org/tekst/jong063hild01_01/jong063hild01_01.pdf; Zie ook: Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa*, 209 e.v.

74 Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa*, 214.

verwerping van het vrije huwelijk door de dokteres Corona, incarnatie van de deugd, voor wie Catharine van Tussenbroek model had gestaan.⁷⁵

Catharine van Tussenbroek was een jaar na de promotie van Aletta Jacobs medicijnen gaan studeren in Utrecht en werd de tweede vrouwelijke arts in Nederland.⁷⁶ Evenals Aletta Jacobs vestigde zij zich in Amsterdam en specialiseerde zij zich in gynaecologie en vrouwenziekten. Zij verschilde van mening met Aletta Jacobs over geboorteregulering. Aletta Jacobs beval daartoe het pessarium aan. Van Tussenbroek was hier fel op tegen en propageerde de seksuele onthouding. Aletta Jacobs vond dat geen reële oplossing voor het probleem. Catharine van Tussenbroek was evenmin voorstandster van het vrije huwelijk. Zij had zelf een vrouw, Kee de Jong, als levenspartner.⁷⁷ Cécile Goekoop was bevriend met van Tussenbroek.

Aletta Jacobs bracht geen bezoek aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Haar naam stond evenmin op de lijst van leden of contribuanten. Ten tijde van de tentoonstelling genoot zij van een fietsvakantie met haar echtgenoot in Engeland. Dat een vrouw zich fietsend voortbewoog was al opzienbarend genoeg.

Gerritsen had overigens wel positief gereageerd op het verzoek van de organisatrices van de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid om zijn feministische bibliotheek uit te lenen en ter inzage te leggen in de Leeszaal aldaar. Door gebrekkige communicatie van de zijde van de tentoonstellingsorganisatie is hiervan echter uiteindelijk niets terecht gekomen.⁷⁸

Wel was Jacobs sportief genoeg om in 1899 in haar artikel voor *De Gids* over het doel der vrouwenbeweging de roman Hilda van Suylenburg en de tentoonstelling van Vrouwenarbeid te roemen als het dynamiet voor "den dam van vooroordeel".⁷⁹

Het genoemde artikel in de *Gids* was een bewerking van haar lezing op de Algemene Vergadering van de VvVK van 23 december 1898, getiteld 'Het doel der vrouwenbeweging'. Daarin zette ze uiteen wat voor haar het doel van de vrouwenbeweging was:

'strijden voor de economische en staatkundige onafhankelijkheid der vrouw, ten einde daardoor te komen tot die hogere ontwikkelingsphase der maatschappij, waarin gelijkheid voor wet en zedeleer gehuldigd wordt voor den man en voor de vrouw'.⁸⁰

75 Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa*, 207 e.v. Voor de verschillen in opvattingen van Catharina Van Tussenbroek en Aletta Jacobs, zie ook: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 296 e.v.

76 Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 298, noot 201.

77 Zie ook: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 296 e.v.

78 Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 279.

79 Elisabeth Leijnse, *Cécile en Elsa*, 208.

80 Aletta Jacobs, 'Het doel der Vrouwenbeweging', in: *De Gids*, jrg 63, (1899), 503-522.

Toen Aletta Jacobs aan het hoofd van de landelijke VvVK kwam te staan, werd haar spoedig duidelijk dat zij haar artspraktijk niet zou kunnen combineren met de activiteiten voor het vrouwenkiesrecht. Ze moest een keuze maken. In 1904, vijf en twintig jaar na haar promotie en na de opening van haar praktijk, besloot zij te stoppen met haar werkzaamheden als arts. Het vijfentwintigjarig jubileum van haar promotie werd groots gevierd. Vele bladen in binnen- en buitenland besteedden hier opnieuw aandacht aan. In tegenstelling tot in haar jonge jaren kon Aletta Jacobs als voorvechtster voor vrouwenkiesrecht nu echter niet meer rekenen op een haar welgezind publiek:

'Aanvankelijk was hoon en spot ons deel. De pers en de openbaare meening verdraaiden onze woorden, verdoezelden maar liefst de feiten. Daarna volgde de periode der verdachtmakingen. Toen wij, ondanks alle tegenwerking, bleven ageeren, werden wij geruimen tijd doodgezwegen. Tenslotte echter moesten ook de bladen in den gang van zaken berusten en nadat wij eindelijk ons doel hadden bereikt, kwamen couranten van verschillende richting heel naïef verklaren, dat zij van den aanvang af den eisch van het vrouwenkiesrecht als de meest rechtvaardige zaak ter wereld hadden beschouwd.⁸¹

Ze doorkruiste heel Nederland, hield overal spreekbeurten en richtte waar mogelijk vrouwenkiesrechtafdelingen op. Jongere medestrijdsters leidde ze op tot nieuwe spreeksters. De VvVK beperkte zich niet tot spreekbeurten over vrouwenkiesrecht: ze organiseerde ook demonstraties, nationale en internationale congressen en, gedurende de Eerste Wereldoorlog, vredesmissies. De organisatie was geheel in handen van de 'gewone' leden, de vrouwen, zodat deze zich op organisatorisch en bestuurlijk niveau ook leerden te bekwamen. Vandaar dat mannen alleen 'buitengewoon' lid konden worden. Ook stuurde de Vereeniging adressen aan regering en parlement en ondervroeg ze politici die op een verkiesbare plaats waren gezet op hun standpunt met betrekking tot het vrouwenkiesrecht. Internationaal sloot de VvVK zich aan bij de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, die in 1904 opgericht werd in Berlijn, waarbij zes landen, waaronder Nederland, onmiddellijk toetraden. De Amerikaanse mrs Carrie Chapman Catt werd er wereldwijd de presidente van. Aletta Jacobs zou met haar bevriend raken. In 1911/1912 - Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt waren beiden in 1905 weduwen geworden - zouden zij samen gedurende zestien maanden een reis maken door Afrika en Azië. Op zichzelf was het al uniek dat twee vrouwen zonder mannelijke chaperons de wereld rondtrokken. Zij werden in praktisch alle landen die zij bezochten als prominente persoonlijkheden ontvangen en kregen gemakkelijk toegang tot de hoogste gezagsdragers. Overal hielden zij pleidooien voor invoering van het vrouwenkiesrecht en hun charmeoffensief leidde in de landen die zij bezochten tot de oprichting van talrijke verenigingen voor vrouwenkiesrecht. Interne onenigheid over het te volgen beleid in de VvVK, leidde in 1907 tot een afsplitsing en de oprichting van een nieuwe, 'gematigde' of ook wel 'ethisch feministisch' genoemde, organisatie voor vrouwenkiesrecht: de *Bond voor Vrouwenkiesrecht* (BvVK). Er

81 Aletta Jacobs, *Herinneringen*, 102.

zou ook sprake zijn van een standsverschil tussen beide organisaties, waarbij de leden van de Bond tot de 'chiquere' dames behoorden.⁸² In tegenstelling tot de VvVK beperkte deze bond zich niet uitsluitend tot het vrouwenkiesrecht. De Bond liet voorts ook mannen toe als gewoon lid met dezelfde rechten als vrouwen en was niet-militant.

Behalve deze twee organisaties, bestonden er nog twee minder bekende verenigingen, evenmin behorend tot één of andere politieke stroming of organisatie: de *Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht*, aangesloten bij de *Internationale Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht*, en *De Neutrale (Vereniging voor Vrouwenkiesrecht)*.⁸³

De grondwet van 1917

Niemand was echt tevreden met de grondwetsherziening van 1887: de kiesrechtkwestie was immers niet werkelijk beslist. Door het opnemen van het zogenaamde 'caoutchouc-artikel' in de grondwet werd de strijd voor uitbreiding van het kiesrecht verplaatst naar de nieuw in te voeren kieswet. Ook de subsidiëring van het bijzonder onderwijs door de staat, het tweede strijdpunt tussen liberalen en confessionelen, was niet opgelost.

Het eerste christelijke kabinet onder leiding van mr Aeneas Baron Mackay zorgde ervoor dat er een arbeidswet kwam en maakte een begin met de subsidiëring van het lager onderwijs, maar kwam niet meer aan een nieuwe kieswet toe.

Het daaropvolgende, liberale, kabinet Van Tienhoven-Tak van Poortvliet dat in 1891 aantrad, maakte van de kieswet juist een hoofdzaak en kwam in 1892 met een vèrgaand voorstel, waarbij aan alle meerderjarige mannelijke Nederlanders die konden lezen en schrijven en niet van de bedeling leefden noch uit het kiesrecht waren ontzet, het kiesrecht zou worden verleend: het nam de omschrijving die Sam van Houten in 1877 had voorgesteld in zijn *Schets van een grondwetsherziening* over.

De behandeling van het kieswetsvoorstel-Tak van Poortvliet leidde tot een Babylonische spraakverwarring in de Tweede Kamer, waarbij een amendement van de liberaal Willem de Meijer, die daarmee het wetsvoorstel hoopte te redden, werd aangenomen. Als extra eis werd daarin gesteld dat de kiesgerechtigde over woonruimte van minimaal twee kamers moest beschikken. Een deel van de arbeiders werd daardoor alsnog van het stemrecht uitgesloten, aangezien de woonruimte van veel arbeidersgezinnen in de steden slechts uit één kamer bestond. Minister Tak van Poortvliet vond dat met de aanvaarding van dit amendement het doel van zijn wetsvoorstel wezenlijk was aangetast en trok het wets-

82 Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 403 e.v.

83 Zie: www.politiekcompendium.nl/id/vh4vakmmuyzf/vrouwen_en_kiesrecht, waar ook naar relevante literatuur wordt verwezen.

voorstel in. Conform het 'Amice-briefje' van Van Tienhoven aan Tak van Poortvliet was afgesproken dat het kabinet aan de koningin-regentes Emma zou voorstellen om de Tweede Kamer te ontbinden als de kieswet niet tot stand zou komen en werden er nieuwe verkiezingen uitgeschreven.⁸⁴ Deze stonden geheel in het teken van vóór of tégen de kieswet van Tak. Van de antirevolutionairen scheurde zich een aantal Kamerleden onder leiding van Jhr mr A.F. de Savornin Lohman af. Later zou deze groep zich hergroeperen in de Christelijk Historische Unie (CHU). Kuyper daarentegen was voorstander van de wet-Tak, aangezien deze de facto het huismanskiesrecht invoerde. Ook de liberale Unie brak in tweeën.⁸⁵ Bij de katholieken kwam het niet tot een scheuring, Schaepman schaarde zich aan de kant van de Takkianen, de rest van zijn fractie behoorde echter tot de Anti-Takkianen.

De vrouwen lieten zich in deze strijd vanzelfsprekend niet onbetuigd. Zij stuurden petitie's, organiseerden demonstraties en mengden zich in de debatten tijdens de verkiezings-bijeenkomsten van politieke partijen. Terecht stelden de vrouwen dat er bezwaarlijk van 'algemeen kiesrecht' kon worden gesproken zolang de helft van de bevolking het stemrecht niet bezat. Soms werden ook minder overtuigende argumenten in de strijd gegooid: zo achtte de Vrije Vrouwen Vereniging het mogelijk om, ondanks het verbod in de grondwet, vrouwen toch bij wet het kiesrecht te verlenen door een wel heel spitsvondige interpretatie van het woord 'mannelijke' te propageren: het begrip diende te worden gelezen als 'kloeke' en kon dus ook betekenen 'kloeke' ingezetenen van het vrouwelijk geslacht.⁸⁶

De anti-Takkianen wonnen de verkiezingen, waarop het kabinet-Röell aantrad. Minister Sam van Houten, die zich ontpopt had als een anti-Takkiaan loodste uiteindelijk in 1896 zijn kieswet door het parlement. Deze wet voerde opnieuw een soort van censuskiesrecht in, waarnaast echter ook het bezit van spaargeld, het behalen van bepaalde diploma's, het verdienen van een bepaald loon en het bezit van een woning konden leiden tot het uitbrengen van een stem. De kiesgerechtigde leeftijd werd weer verhoogd van 23 naar 25 jaar. Vrouwen werden niet tot de stembus toegelaten.⁸⁷ Hoewel deze kieswet veel minder

84 In zijn 'Amice-briefje' zette Tak van Poortvliet aan Van Tienhoven op 17 juli 1891 uiteen onder welke voorwaarden hij eventueel tot een kabinet wilde toetreden. Onder meer stipuleerde hij: 'Wanneer een meerderheid in de Tweede Kamer haar medewerking tot deze regeling [bedoeld is de nieuwe kieswet, P.S.] weigerde of de behandeling van het daartoe strekkend ontwerp, door zijdelingse tegenwerking, wist te ondervangen, zou dit ten gevolge moeten hebben, dat aan de Koningin-Regentes een voorstel tot ontbinding der Kamer werd gedaan, zodat aan het volk de gelegenheid werd geschonken, om zijn gevoelens over dit vraagstuk uit te spreken.' Zie: P.J. Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland, D1 I, 1840-1940*, Assen/Maastricht 1990, 10e herziene druk, 150.

85 *Handelingen TK 1893/94*, 981 e.v. 988-990. Zie ook: G.W. Bannier, *Grondwetten van Nederland*, Zwolle 1936, 474.

86 W. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 100.

87 J. Brok-Ten Broek verwacht in haar verhaal over de ontplooiing van de vrouwen in de negentiende eeuw de wetsvoorstellen van Tak van Poortvliet met die van Sam van Houten als zij schrijft: 'In 1896 waren de mannen daarentegen uiterst voldaan toen onder het ministerie Roëll-Van Houten de nieuwe Kieswet definitief tot stand kwam, die het kiesrecht toekende aan elke man die kon lezen en schrijven en niet

ver ging dan het voorstel van Tak van Poortvliet, verkreeg meer dan de helft van de volwassen mannen hierdoor toch het stemrecht. Het aantal mannelijke kiezers zou in de loop der jaren gestaag toenemen: in 1890 was het aantal kiezers nog 295.570 geweest, in 1900 waren het er 569.768 en in 1910 854.539. Het steeg van 13,9% tot 23,5% en 30,7% van de volwassen bevolking, dat wil zeggen van de mannen en vrouwen boven de 25 jaar.⁸⁸

De kiesrechtstrijd bleef echter op de politieke agenda staan, evenals de kwestie van de subsidiëring van het bijzonder onderwijs door de overheid, en vormde een voortdurend strijdpunt tussen 'links' en 'rechts'. Protestbijeenkomsten werden georganiseerd, grote demonstraties werden gehouden. Er kwam een nieuwe tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913', waarbij uitgebreid aandacht werd besteed aan het vrouwenkiesrecht. Op 14 juni 1914, vlak voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog organiseerde de VvVK een landelijke meeting in Den Haag. Het jaar daarop bood de Vereniging op 15 februari 1915 een volkspetitionnement aan de regering aan. Op 18 juni 1916 volgde een grote demonstratie, eveneens georganiseerd door de VvVK, waar 18.000 betogers aan deelnamen. Aletta stelde met de haren een vrouwenwacht in op het Binnenhof, die iedere dag de Kamerleden in herinnering moest brengen dat de vrouwen het kiesrecht opeisten, etc.⁸⁹

Het zou uiteindelijk het kabinet-Cort van der Linden zijn dat een einde wist te maken aan de tweespalt in de politiek. Terwijl de Eerste Wereldoorlog in alle hevigheid om ons heen woedde, wist het de 'pacificatie' te bewerkstelligen door zowel de subsidiëring van het bijzonder onderwijs als het algemeen mannenkiesrecht in de grondwet van 1917 op te nemen, en tevens de belemmeringen voor het vrouwenkiesrecht weg te nemen door de toevoeging 'mannelijke' weer uit de grondwet te schrappen. Het hele kiesstelsel ging op de schop: het districtenstelsel werd verlaten en ingeruild voor het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, waarbij alle stemmen die op een partij werden uitgebracht, waar ook in het land, meetelden.

Tijdens de debatten in het parlement is uitvoerig ingegaan op de fysieke, psychische, intellectuele en morele karaktertrekken die typerend voor de vrouwen zouden zijn, op grond waarvan het stemrecht wel of juist niet aan hen zou moeten worden verleend. Eeuwenoude vooroordelen werden weer uit de mottenballen gehaald en opgepoetst. Het voert helaas te

bedeeld werd.' Dat is onjuist: het voorstel Tak van Poortvliet, dat het kiesrecht wilde geven aan alle mannen die konden lezen en schrijven en niet van de bedeling leefden is geen wet geworden, maar ingetrokken. De kieswet-van Houten sloot ongeveer de helft van de mannen nog van het kiesrecht uit. Zie: W. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 99.

88 E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1980*, Deel I, 1780-1918, Amsterdam 1986, 298.

89 Zie voor een uitgebreid verslag van alle activiteiten ook: W. Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, 153 e.v.

ver om in het kader van dit artikel hier nader op in te gaan. Duidelijk was in ieder geval dat de opvatting van de Romeinse jurist Gaius omstreeks 180 na Chr. niet algemeen werd onderschreven door de heren Kamerleden:

'Dat meerderjarige vrouwen onder voogdij staan is nauwelijks met een deugdelijk argument aannemelijk te maken; want het argument dat algemeen wordt geloofd, namelijk dat zij zich in de regel laten bedriegen door haar lichtzinnigheid en dat het daarom billijk was ze onder voogdij te plaatsen, lijkt eerder slim bedacht dan dat het waar is: meerderjarige vrouwen immers behartigen zelf haar eigen zaken...'⁹⁰

Uiteraard waren de vrouwen teleurgesteld dat hun het actief kiesrecht nog steeds werd ontzegd. Maar de grondwet van 1917 maakte het voor het eerst wel mogelijk om vrouwen op de kieslijsten te plaatsen, zodat zij, weliswaar met mannenstemmen, gekozen konden worden. Een aantal vrouwen stond op de kiezerslijsten, onder wie Aletta Jacobs voor de VDB.

De Tweede Kamerverkiezing die voor het eerst volgens het nieuwe kiesstelsel werd gehouden vond plaats op 3 juli 1918. Zij bracht grote verschuivingen teweeg: de liberalen verloren aanzienlijk, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) groeide van 15 naar 22 zetels en de Rooms-Katholieke Staats Partij (RKSP) werd de grootste partij met 30 zetels. Een nieuw fenomeen deed tevens zijn intrede in de Kamer: dat van de eenmansfracties.

Zij bracht ook de eerste vrouw in de Tweede Kamer, gekozen door mannen: Suze Groeneweg van de SDAP verkreeg 569 voorkeurstemmen. Tijdens de vergadering van 27 september 1918 heette de Voorzitter van de Tweede Kamer haar speciaal welkom:

'Nu alle leden zijn toegelaten en onder de toegelatenen ook behoort mevr. Groeneweg, wensch ik-en ik meen, dat alle leden daarmede wel zullen instemmen-een bijzonderen welkomstgroet te richten tot ons vrouwelijk medelid. Het feit dat een vrouw haar intrede doet, is zeer zeker een feit van beteekenis, waarop wel de aandacht mag worden gevestigd. Ik zal thans niet in beschouwingen treden over de vraag, of de intrede van een vrouw in deze Kamer, haar deelneming aan onze werkzaamheden, invloed zal hebben op ons werk en, zoo ja, welken invloed. Ik meen dat het daarvoor het oogenblik niet is. Ik wensch mij dus ertoe te bepalen aan mevr. Groeneweg toe te wenschen, dat zij met ons op aangename en voor haar bevredigende wijze zal samenwerken.'⁹¹

90 Gaius I, 190: *Feminas vero perfectae aetatis in tutela esse ferre nulla pretiosa ratio suasisse videtur. Nam quae vulgo creditur, quia levitate animi plerumque decipiuntur et aequam erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa videtur quam vera: mulieres enim quae perfectae aetatis sunt, ipsae sibi negotia tractant...*, geciteerd in: J.H.A. Lokin, bewerkt door F. Brandsma, *Prota, Vermogensrechtelijke leerstukken aan de hand van Romeinsrechtelijke teksten*, Den Haag 2016, 10e herziene druk, 88.

91 *Handelingen TK*, 2de vergadering, 27 september 1918, 8. 'Teekenen van instemming', vermelden de *Handelingen* tussen haakjes achter het welkomstwoord van de Voorzitter.

Het moet een bittere teleurstelling zijn geweest voor Aletta Jacobs dat zij, hoewel zij op nr. 3 van de lijst van de VDB stond en van alle verkiesbare vrouwen de meeste voorkeurstemmen (1919 in aantal) op zich had weten te verzamelen, toch niet als Kamerlid werd gekozen: niet zij, maar E.A. van Beresteyn, die na haar op de kieslijst was geplaatst, werd met meer voorkeurstemmen in de Kamer gekozen, tot woede van H.P. Marchant fractievoorzitter van de VDB. Door haar tegenstand(st)ers werd de roddel verspreid dat zij een 'gewezen aborteuse' zou zijn en voor sommige mannen bleek het kennelijk onverdraaglijk om na een vrouwelijke kandidaat op de lijst te zijn geplaatst.⁹²

Zij wist haar teleurstelling goed te verbergen. Drie dagen na de verkiezingen schreef zij in een brief aan haar vriendin Miel Coops:

'Voor mij was deze uitslag der verkiezing een groote teleurstelling. Niet omdat ik niet gekozen ben, ik heb daarop nooit sterk gerekend, maar om de samenstelling der nieuwe Kamer. Dat beteekent voor ons een misschien eindelooze uitstelling van ons doel, dat beteekent dat wij met onze propaganda voor 4 jaren lam geslagen zijn en alleen wat kunnen en moeten doen om den zaak aan den gang te houden. Welk Ministerie er ook uit deze lamme boel gekozen wordt, het zal in ieder geval zoo een zijn dat voor ons beteekent, wachten, wachten, wachten!⁹³

Maar dat wachten viel uiteindelijk mee. Op 1 oktober 1918 dienden de heren Marchant, Van Beresteyn, Ketelaar, Oud en Teenstra een initiatiefwetsvoorstel in tot wijziging van de kieswet waarbij-in navolging van wat al in de grondwet was gebeurd-het woord 'mannelijke' en 'mannen' ook uit de kieswet zou worden geschrapt.⁹⁴ Op 13 november 1918 kondigde de nieuwe premier, Jhr mr Charles Ruijs de Beerenbrouck, aan:

'het zal aan den Regeering aangenaam zijn wanneer het vraagstuk van het vrouwenkiesrecht spoedig aan de orde wordt gesteld door behandeling van het wetsontwerp van den heer Marchant c.s.'

Ruijs' verklaring over het vrouwenkiesrecht was niet vooraf in de ministerraad besproken. Hij was persoonlijk voorstander van het vrouwenkiesrecht, maar binnen zijn kabinet bestond hierover geen eenstemmigheid. De tegenstanders zette hij op deze manier voor het blok.

Het wetsvoorstel-Marchant c.s. werd een half jaar later, op 9 mei 1919 in de Tweede Kamer aangenomen met 64 tegen 10 stemmen. Op 10 juli werd het voorstel eveneens aangenomen in de Eerste Kamer met 34 tegen 5 stemmen.

92 Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 594 e.v.

93 CRPA-BVG: AHJ aan MC, 6 juli 1918, geciteerd bij: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 599.

94 *Handelingen TK*, 3de vergadering, 1 oktober 1918, 10.

Eindelijk gerechtigheid! De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht bracht Marchant in de Tweede Kamer een bloemenhulde. Aletta Jacobs kon hierbij helaas niet zelf aanwezig zijn: zij was in Genève, op het eerste naoorlogse Congres van het Internationale Comité van Vrouwen voor Duurzame Vrede, waar de Women's International League for Peace and Freedom (WILPF) werd opgericht.

Op 27 september 1919 werd het overwinningsfeest, tegelijk met het vijf en twintig jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, uitbundig gevierd in de grote zaal van het Concertgebouw in Amsterdam. Marchant, die van het Eerste Kamerlid Verheyen de bijnaam 'enfant chéri des dames' had gekregen, werd verwelkomd met een stormachtig applaus. Deze keer was Aletta Jacobs wel aanwezig. Op vijf en zestigjarige leeftijd ontving ze de eer en hulde die haar toekwam en werd ze in de bloemetjes gezet.

Letterlijk, door de grote schare in het wit geklede kinderen die aan weerszijden de bekende lange trappen naar het podium afdaalden, langs haar defileerden en bosjes bloemen aan haar voeten legden, maar ook figuurlijk, in de vele toespraken en cadeaus die zij die dag kreeg aangeboden, en het lied dat voor haar werd gecomponeerd en gezongen (...). Marchant bracht hulde in een geestige rede, waarin hij voorstelde de "Wet-Marchant" voortaan de "Wet-Jacobs" te noemen. Namens de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht werd haar op een kunstig bewerkt paars kussen het insigne van de Vereeniging aangeboden, in goud en email. Daarnaast was een grote som gelds ingezameld om Jacobs' "beeltenis te laten schilderen door een onzer groote meesters" met het doel dat portret in een der musea te plaatsen. Een fraai album met handtekeningen van allen die aan dit cadeau hadden bijgedragen werd haar alvast overhandigd (...). Isaak Israels, die zij hoogstwaarschijnlijk uit haar jeugd al kende, zou uiteindelijk drie portretten van haar schilderen'.⁹⁵

De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht wijzigde onmiddellijk haar naam in de 'Vereeniging voor Staatsburgeressen'. Want werk bleef er voorlopig nog genoeg te doen. In haar openingswoorden tijdens de eerste jaarvergadering, in december 1919, na de aanvaarding van de kieswet-Marchant, sprak Aletta haar vreugde uit over het bereikte doel:

'Vreugde ook, omdat de arbeid, die ons nu wacht, zooveel gemakkelijker en aangenamer zal zijn dan het werk dat achter ons ligt, want het zal U weldra allen duidelijk worden, dat aan de wenschen en behoeften van met een kiesbiljet gewapende vrouwen zooveel sneller een gewillig oor wordt verleend en zooveel gemakkelijker wordt voldaan dan aan politiek onmondigen.'

Zij trad af als voorzitter⁹⁶, maar bleef als 'erepresidente' nog actief betrokken bij het beleid van de Vereeniging.

⁹⁵ Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 611 e.v..

⁹⁶ Zij werd opgevolgd door Frederike van Balen. Zie: Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid*, 647.

In 1920 deed ook in de Eerste Kamer de eerste vrouw haar intrede: Carry Pothuis-Smit (SDAP).

In 1922 mochten de vrouwen dan voor het eerst zelf hun stem uitbrengen (actief kiesrecht) bij de Tweede Kamerverkiezingen. De allereerste verkiezingen waar vrouwen aan deelnamen vonden overigens plaats voor de gemeenteraad in Maastricht, op 17 mei 1920.

Nederland liep voorop bij het toekennen van het vrouwenkiesrecht ten opzichte van Frankrijk en België. In die landen kwam er pas na de Tweede Wereldoorlog vrouwenkiesrecht. In het Verenigd Koninkrijk kregen in 1918 wel vrouwen boven de 30 jaar kiesrecht, - in Nederland was de leeftijd weer teruggebracht naar 23 jaar - maar werden de vereisten voor het kiesrecht pas in 1928 gelijkgesteld aan die voor mannen. Duitsland en Oostenrijk waren iets eerder dan Nederland. Zij voerden het vrouwenkiesrecht in na de revoluties van 1918. In de Verenigde Staten kregen vrouwen in 1920 het kiesrecht. Finland (1906), Noorwegen (1913) en Denemarken (1915) liepen in Europa voorop. Nieuw-Zeeland kende overigens al sinds 1893 het stemrecht voor vrouwen. In Zwitserland werd het vrouwenkiesrecht veel later, in 1971, ingevoerd. In de Verenigde Arabische Emiraten werd dit pas in 2006 ingevoerd.⁹⁷

Vanaf 1911 wordt er wereldwijd een Internationale Vrouwendag gevierd, aanvankelijk niet op een vaste dag. Nederland bijvoorbeeld vierde die dag voor het eerst in 1912 en wel op 12 mei. Sinds 1922 staat de datum vast: 8 maart. De oorsprong van de datum is volgens de website van de internationale vrouwendag⁹⁸ niet geheel duidelijk. Op 8 maart 1908 staakten textielarbeidsters in New York. Op 8 maart 1917 was er in St Petersburg een grote demonstratie en vrouwenstaking die zou uitmonden in een algemene werkstaking en als het startsein van de Russische februari revolutie⁹⁹ wordt gezien.

De reden om voor de datum 8 maart te kiezen zou nog een andere kunnen zijn. 8 maart is immers de datum waarop Aletta Jacobs in 1879 is gepromoveerd. Jaarlijks werd die dag gevierd en aan het vijfentwintigjarig jubileum is internationaal aandacht besteed. Zou het niet mogelijk zijn dat deze vaste datum van 8 maart in het jaar 1922-het jaar waarin de vrouwen in Nederland voor het eerst naar de stembus mochten-is gekozen om de dag van de promotie van Aletta een wereldwijde glans te geven? De suggestie is te verleidelijk om haar niet te doen.

Pia E.M.S. Sassen¹⁰⁰

Groningen

97 Zie voor een volledige tijdbalk voor het vrouwenkiesrecht: www.gendergeschiedenis.nl/index.php/gendergeschiedenis/dossiers/205-tijdbalk-vrouwenkiesrecht

98 Zie: www.internationale-vrouwendag.nl/iv.html.

99 De Russisch-orthodoxe tijdrekening liep 13 dagen achter op de onze.

100 Mw mr Pia E.M.S. Lokin-Sassen was van 2011 tot 2015 lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Voorheen was zij als universitair docent Staatsrecht jarenlang verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen.

Het korporaalschap van dr. Aletta Jacobs, politieke prent van Johan Braakensiek in De Amsterdamer, Weekblad voor Nederland, 30 september 1916. Van links naar rechts Mevr. v. Balen-Klaar, Mej. Kramers, Mej. v. Lanschot Hubrecht, Dr. Aletta Jacobs.

